

INFO-Társadalomtudomány

54. szám (2001. október)

Kiadja az Országgyűlési Könyvtár
az MTA Szociológiai Kutatóintézet és az MTA VITA Alapítvány közreműködésével

Szerkesztőbizottság:

Ambrus János, Enyedi György (elnök), Erős Ferenc, Gombár Csaba, Haraszti Pálné, Madarász Aladár, Pálné Kovács Ilona, Soltész István, Tamási Péter (felelős szerkesztő), Tóth Pál Péter

A szerkesztésben közreműködött: Polyánszky-Tamási Zoltán

A szerkesztőség címe:

1051 Budapest, Nádor u. 7.
Telefon/fax: 266-30-32

INFO-Társadalomtudomány című folyóiratunk indításával az volt a célunk, hogy tömören és olvasható formában megírt cikkekkel gyorsan informáljuk a társadalomirányításban részt vevő döntéshozókat az új társadalomtudományi kutatási eredményekről és a társadalomtudósokat foglalkoztató aktuális témákról. Folyóiratunk nyilvánossá válásával lehetőség nyílt arra, hogy a magyar társadalom iránt érdeklődő olvasók szélesebb köre is hozzáférhessen az egy-egy aktuális témát többoldalúan megközelítő tematikus számokhoz. Mivel kiadványunk igen szűk terjedelmet szab meg egy-egy témára, a kutatók kénytelenek álláspontjukat tézisszerűen kifejteni. Az általános tájékozódást azonban szeretnénk megkönnyíteni a cikkek után közölt válogatott bibliográfiával.

Tematikus számainkkal fel kívánjuk hívni a figyelmet néhány fontos területre, amelyekkel eddig – úgy tűnik – nem a kutatási eredmények ismeretében foglalkoztak. Szeretnénk kiadványunkkal a kiemelt témákban tudományos háttéranyagot nyújtani és ezáltal is hozzájárulni ahhoz, hogy a társadalomtudományi kutatások eredményei és a társadalmi gyakorlat közelebb kerüljenek egymáshoz.

A kifejtett elképzelések a szerzők egyéni tudományos felfogását tükrözik.

A szerkesztőség

Folyóiratunk a tárgyévre, valamint az azt követőre előfizethető, illetve egyes számai visszamenőleg is megvásárolhatók az Országgyűlési Könyvtárban Kollár Tibornénál, telefon: 441-46-60 vagy 269-04-17.

Tartalom

Szegénység Magyarországon <i>Enyedi György – Tamási Péter</i>	3
A szegénység fogalma és mérhetősége <i>Havasi Éva</i>	7
A magyarországi szegénységről <i>Ferge Zsuzsa</i>	17
Az idősek szegényedése <i>Széman Zsuzsa</i>	27
Gyermekek és gyermekes családok szegénysége Magyarországon <i>Spéder Zsolt</i>	35
Szegények és cigányok Magyarországon a piacgazdaságba való átmenet időszakában <i>Ladányi János</i>	43
A szociális segélyezés „hasznáról” <i>Szalai Júlia</i>	49
Statisztikai táblázatok	59
Válogatott bibliográfia	75

T

सुभाषचंद्र बोस

सुभाषचंद्र बोस (1907-1945) भारत के स्वतंत्रता सेनानी और कांग्रेस के नेता थे। वे महात्मा गांधी के 'सत्याग्रह' और 'अहिंसक आंदोलन' के समर्थक थे। 1941 में वे कांग्रेस के अध्यक्ष चुने गए और 'इंद्र प्रकाश' का नारा देकर भारत के स्वतंत्रता आंदोलन को आगे बढ़ाया।

सुभाषचंद्र बोस ने 1944 में 'रजिस्ट्रार' का पद संभाला और 'इंद्र प्रकाश' का नारा देकर भारत के स्वतंत्रता आंदोलन को आगे बढ़ाया। वे 'अहिंसक आंदोलन' के समर्थक थे। 1945 में वे कांग्रेस के अध्यक्ष चुने गए और 'इंद्र प्रकाश' का नारा देकर भारत के स्वतंत्रता आंदोलन को आगे बढ़ाया।

सुभाषचंद्र बोस ने 1945 में 'रजिस्ट्रार' का पद संभाला और 'इंद्र प्रकाश' का नारा देकर भारत के स्वतंत्रता आंदोलन को आगे बढ़ाया। वे 'अहिंसक आंदोलन' के समर्थक थे। 1945 में वे कांग्रेस के अध्यक्ष चुने गए और 'इंद्र प्रकाश' का नारा देकर भारत के स्वतंत्रता आंदोलन को आगे बढ़ाया।

सुभाषचंद्र बोस ने 1945 में 'रजिस्ट्रार' का पद संभाला और 'इंद्र प्रकाश' का नारा देकर भारत के स्वतंत्रता आंदोलन को आगे बढ़ाया। वे 'अहिंसक आंदोलन' के समर्थक थे। 1945 में वे कांग्रेस के अध्यक्ष चुने गए और 'इंद्र प्रकाश' का नारा देकर भारत के स्वतंत्रता आंदोलन को आगे बढ़ाया।

Szegénység Magyarországon

A szegénység a történelem folyamán gyakran vált politikai kérdéssé, de a hatalmon lévők többnyire csak akkor foglalkoztak vele komolyan, amikor mértéke már veszélyeztette a társadalmi rendet.

Világviszonylatban a szegények száma és aránya növekszik: a legfrissebb adatok szerint több mint 800 millió ember éhezik, a föld lakosságának körülbelül egy harmada létminimum alatti szinten él, naponta több mint 30 000 gyermek hal meg alultápláltság és betegség miatt (Szentés 2001). Eközben a fejlett országokon belül a szegények aránya csökken, ugyanakkor ezekben az országokban is nő a szakadék a gazdagok és a szegények között. A szegények egy része a gazdag országokban egyszerűen kirekesztődik a társadalomból, tartósan munkanélkülivé, hajléktalanná válik, kiszorul a nyugdíj- és az egészségügyi ellátásból. A kirekesztődés ezeknek az embereknek a pusztá létét is fenyegeti.

Magyarországon mindig – különösen a két világháború között, de a rendszer-váltást megelőzően is – jelen volt a szegénység, 1990-et követően azonban mértéke jelentősen emelkedni kezdett. A poszt szocialista gazdasági átmenet ugyanis jelentős visszaeséssel járt, az egy lakosra jutó bruttó nemzeti termék nagysága csak 2000-ben érte el az 1989. évi szintet. A csökkenő gazdasági teljesítmény mellett a piacgazdaság nyertesei magas jövedelmüket csak a többi társadalmi réteg rovására szerezhették meg. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy a korábbi szegények most még rosszabbul és bizonytalanabban élnek, hanem időközben jelentős középosztálybeli csoportok is lecsúsztak a szegények közé. Heves viták folynak, s nemcsak politikai, de szakmai körökben is arról, hogy milyen mértékű a jelenlegi magyarországi szegénység. A szakmai vitáknak tulajdonképpen az az alapja, hogy a szegénység mérésére különböző módszereket lehet alkalmazni, s ezek egymással többnyire nem összevethetők. (A különböző szegénységfogalmakkal és szegénység számítási módszerekkel kapcsolatban lásd Havasi Éva tanulmányát, 7–16. old.) Mást fejez ki például az abszolút szegénység fogalma és mást a relatív szegénységé. Az abszolút szegénység fogalma azt a minimális szükségleti szintet (a létminimumot) igyekszik meghatározni, amely a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen, s az e szint alatt élőket tekinti szegénynek. Természetesen ez az úgynevezett „abszolút” mérce is más és más a különböző korokban és egyazon korszakon belül a különböző országokban. Politikai manipulációra ad lehetőséget az, hogy mit számítanak bele a létminimumba és mit nem. A fejlett országokban a jólét növekedésével párhuzamosan egyre inkább előtérbe kerültek az úgynevezett relatív szegénységi mutatók. E módszer követői a szegénységet egyenlőtlenségi kérdésként kezelik, s ezért

az adott ország átlagjövedelmének (vagy mediánjövedelmének) bizonyos hányadában határozzák meg a szegénységi szintet (az EU-ban jelenleg a mediánjövedelem 50%-ában). Ennek a módszernek nagy előnye, hogy elvileg jó nemzetközi összehasonlíthatóságot biztosít, ugyanakkor komoly hátránya, hogy nem megfelelő szintű jövedelmek esetén gyakorlatilag alkalmazhatatlan. A magyar átlagkereset például nem éri el a létminimumot, s az igencsak furcsa lenne, ha a létminimum alatt élők egy részét nem számítanánk a szegények közé pusztán azért, mert az átlag 50%-a feletti keresettel rendelkeznek. Az átlagjövedelem-számításnál – valamint annak egy főre vetítésénél – is számtalan lehetőség van „statisztikai manipulációkra”, finomabban fogalmazva: különböző módszerek alkalmazására. Vannak továbbá úgynevezett deprivációs alapú szegénységszámítási módszerek, amelyek abból indulnak ki, hogy egy adott társadalomban melyek a társadalmilag elfogadottnak tekintett javak és szolgáltatások, és vannak szubjektív típusú szegénységi mutatók is, amelyeket a megkérdezett egyének és háztartások önértékelése alapján alakítanak ki. Mindezek figyelembevételével talán már nem hangzik olyan furcsán, hogy nem lehet egyértelműen megválaszolni azt a kérdést, hogy hány szegény van ma Magyarországon. A számítási módszer megválasztásától függően beszélhetünk a magyarországi lakosság 6%-ának szegénységéről (ez körülbelül 600 000 ember súlyos mélyszegénységét, gyakori éhezését jelenti), míg a skála másik végén 73%-os relatív, az EU átlagfogyasztásának felével számolt szegénységgel is találkozhatunk. (A magyarországi szegénység mértékével kapcsolatban lásd Ferge Zsuzsa tanulmányát, 17–26. old.)

A szegénység alakulásának magyarországi folyamatait – a statisztikai bizonytalanságokat is figyelembe véve – többé-kevésbé ismerjük. Ahhoz, hogy meg tudjuk állítani, majd fordítani az elszegényedési folyamatot, meg kell hogy ismerjük a kiváltó okokat és azokat a társadalmi csoportokat, amelyek a legveszélyeztetettebbek.

Az 1980-as évek végén a szegények nagy részét a nyugdíjasok alkották. A 90-es évek második felére azonban velük körülbelül azonos arányban jelentek meg a szegények között az aktív korúak. De ez nem azért következett be, mert javult a nyugdíjasok helyzete; sőt, éppen ellenkezőleg, a nyugdíjak keresetekhez viszonyított aránya folyamatosan romlott (tíz év alatt az 1990-es 66,1%-ról 2000-re 57,8%-ra). A nyugdíjasok arányának csökkenése a szegények körében elsősorban a munkanélküliség megjelenésének és tartóssá válásának tudható be. Jóllehet a munkanélküliek egy része egy idő után kikerül a munkanélküli nyilvántartásból, s ezáltal javítja a munkanélküliek statisztikáját, szegénységük azonban ezek után még súlyosabbá válik, mert már munkanélküli segélyt sem kapnak. Az idősök helyzetének romlásához hozzájárul az is, hogy az általuk fogyasztott termékek és szolgáltatások ára általában az átlagosnál nagyobb mértékben emelkedik, ezért az infláció őket jobban sújtja, mint a társadalom többi rétegét. Tartalékaik többnyire nincsenek, így életük „minősége” attól függ, tudnak-e még dolgozni idős koruk ellenére. Egy nemzetközi felmérés tanúsága szerint a magyar idősök jelentős részének fel kell hagynia korábbi életvitelével, tisztességesen végigdolgozott életük utolsó évtizedeire egyre alább kell adniuk igényeiket, s egyre inkább a társadalom peremére

sodrónak – önhibájukon kívül. Komoly felelőssége minden társadalomnak az idősekről való gondoskodás, s ennek különösen így kellene lennie Magyarországon, ahol a társadalom demográfiai értelemben egyértelműen öregszik. (Az idősek szegénységével kapcsolatban lásd Széman Zsuzsa cikkét, 27–33. old.)

Másik komolyan veszélyeztetett csoport a „jövő nemzedéke”, a gyermekek: a 90-es évek elejére szegénységkockázatuk már meghaladta az idősekét, s ez a helyzet a 90-es évek folyamán csak romlott. (A gyermekszegénységről lásd Spéder Zsolt írását, 35–42. old.) Nagymértékű a szegénységkockázat és a tartós szegénység fenyegetése a sokgyermekes családokban és a gyermeküket egyedül nevelő szülők esetében. Ez „pusztán” az alacsony jövedelmekre és a magas megélhetési költségekre vezethető vissza. A gyermekes – és különösen a sokgyermekes – családok többsége határozottan hátrányt szenved, s ez ugyancsak rendellenes jelenség egy fogyó népességű országban.

Sokan a szegénységet roma problémának tekintik, jóllehet ez koránt sincs így. Bár igaz, hogy a romák számarányukhoz képest sokkal nagyobb arányban szerepelnek a szegények között, mint a nem roma lakosság, s így körükben a szegénységkockázat 3–4-szer akkora, ugyanakkor a szegények többsége nem cigány származású. (A magyarországi cigány népesség szegénységével kapcsolatban lásd Ladányi János cikkét, 43–48. old.)

Az Európai Bizottság (2001) egy most megjelent dokumentuma a következő tényezőket említi a szegénység okaiként: „tartós munkanélküliség; hosszú időn át rosszul fizetett, rossz feltételeket jelentő munkahely; szakképzettség hiánya, korán abbahagyott iskola; kirekesztéssel fenyegetett családból indulás; fogyatékoság; rossz egészségi állapot; kábítószer- és alkoholfogyasztás; sok hátránnyal küzdő lakóközvet; hajléktalanság vagy rossz lakhatási feltételek; bevándorlás; kisebbséghez tartozás és faji előítéletek.” Magyarországon ezeket kiegészíthetjük még az idősek és a gyermekek nagymértékű szegénységkockázatával.

A szegénység területi eloszlása természetesen nem egyenletes; sokkal jobban sújtja az elmaradott és depressziós térségeket, mint a gazdaságilag prosperálókat, bár ez utóbbiakban is mindenütt megtalálható. A szegény rétegek a nagyobb városokon belül többnyire egy-egy városrészben összpontosulnak, ahol általános társadalmi hanyatlást és az épített környezet fizikai leromlását eredményezik. S noha Magyarországon a falusi szegénység mértéke nagyobb, mint a városi, felmérések szerint Budapesten a szegénység mégis sokkal mélyebb, súlyosabb, mint az ország más részeiben. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy a falusi szegénységet mérsékelheti az önellátásra történő élelmiszer-termelés lehetősége.

A szegénységet hivatottak enyhíteni a különböző segélyek, amelyekhez elsősorban az önkormányzatokon keresztül jutnak az érintettek. Szalai Júlia (49–58. old.) egy kutatás alapján azt a következtetést vonja le, hogy a segélyezés jelenlegi rendszere jobban szolgálja a bürokrácia érdekeit, mint a segélyezettekét: tartós alárendeltségi viszonyt alakít ki, amely a segélyezettekben kiszolgáltatottsági érzést kelt. Cáfolja azt a feltételezést, miszerint azért élnek segélyen, mert nem akarnak dolgozni: 52%-uk dolgozik, csak fizetéséből nem tudja eltartani a családját; a nem dolgozók többsége pedig vagy gyesen van, vagy balesetet szenvedett, beteg lett,

vagy pedig munkanélkülivé vált. A kutatás tanúsága szerint a segélyek szétosztása jobban függ az irodákkal való kapcsolattartástól, mint a rászorultságtól: a hetente megjelenő segélykérők 11-szer nagyobb összegű segélyt kapnak, mint az évente csak 3–4-szer megjelenők, jóllehet az irodákat sűrűbben látogatók segélyezés előtti jövedelme magasabb az utóbbi csoporténál. Elgondolkodtató, hogy milyen az a segélyezési rendszer, amelyben az évek óta szinte változatlan 16 600 Ft-os küszöböt meghaladó jövedelemmel rendelkező rászorultak nem jogosultak segélyre, miközben az egy felnőttre számított létminimum összege 32 845 Ft!

Noha a segélyek ennek ellenére is segítik azoknak az embereknek a túlélését, akik hozzájutnak, a szegénység elleni küzdelemben ez csupán egy csepp a tengerben. Politikai akaratra lenne szükség, de úgy tűnik, a rendszerváltás óta egyik kormány sem kezelte e kérdést prioritásként. Konkrét lépések helyett sokkal inkább az jellemző, hogy váltogatják a statisztikában alkalmazható módszereket, hogy jobb képet kapjunk, vagy nem végeznek el olyan adatgyűjtéseket (például a létminimum alatt élők arányára vonatkozóan), amelyekre nagy szükség lenne. Ettől persze a szegények helyzete mit sem változik. Sőt, megfelelő statisztikák hiányában csak nehezítik a szegénység elleni küzdők dolgát, mert így nem tudhatják, hogy valójában mire számítsanak, mit tervezzenek. Tegyük hozzá, hogy a szegénység enyhítése ugyanakkor nem csupán állami és önkormányzati feladat: ebből részt kell vállalniuk a családoknak, a civil szervezeteknek, az egyházaknak és – ahol ez még nem alakult ki – az öngondoskodásnak egyaránt.

A szegénység mértékének növekedése komoly kockázatot jelent a társadalom számára, ugyanis a szegények egy jelentős részénél fennáll annak a veszélye, hogy végleg leszakadnak, s így a társadalom szétszakadása következhet be. S itt nem csupán egy kis csoportról van szó. Megbízhatónak tűnő becslések szerint a magyar társadalomnak közel fele létminimum alatt, illetve a körüli szinten él, s így egy kis romlás esetén társadalmunk fele könnyen létminimum alatti szintre kerülhet.

Bár a gazdaság fellendülésével egyes szegényrétegeknek javulhat a helyzete, a szegénység jelentős mérséklődése nem fog magától bekövetkezni. Ahhoz, hogy a szegénységet számottevően csökkenteni lehessen, átfogó és hosszú távú társadalompolitikára lenne szükség, amelyet az egymást váltó kormányoknak folyamatosan és következetesen kellene továbbvinniük. Ilyen társadalompolitika azonban társadalmi és politikai közmegegyezés nélkül nem valósítható meg.

Enyedi György – Tamási Péter

A szegénység fogalma és mérhetősége

Havasi Éva

„Ha valakit meg akarunk arról győzni, hogy nincs igaza, mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk: mely oldaláról tekintette az illető dolgot? És el kell ismernünk, hogy ily szempontból igaza van. Ezzel ő meg fog elégedni, mivel azt fogja látni, hogy tulajdonképpen nem tévedett, csak hogy nem tekintette a dolgot minden oldaláról.”

Pascal, 1660

Bevezető megjegyzések

A mindennapokban a szegénység fogalmát a legkülönbébb jelentéstartalommal használjuk. Legtöbbször a *szegény* jelzői értelemben használatos, így például „szegény beosztott”, akit sanyargat a főnöke, vagy „szegény gyerek”, aki megint rossz jegyet hozott az iskolából, vagy a nehéz anyagi helyzetben lévő ember, aki olyan „szegény, mint a templom egere”.

A *szegény* az anyagi és nem anyagi helyzet jelzője is lehet. Vonatkozhat egy emberre, de emberek csoportjára is. Az, hogy kit, milyen esetben és miért tartunk szegénynek, minden esetben viszonylagos. A szegénység nem egy olyan tulajdonság, mint a szőke haj, a barna szem, vagy a magas termet. Nem egyértelműen beazonosítható, sőt megítélése időről időre, helyről helyre és országról országra változó. Egy adott időpontban, adott országban is sokféle szempontból beszélhetünk szegénységről és szegényekről.

A szegénység fogalma nemcsak a hétköznapokban, hanem a tudományos életben is sokféle tartalommal bír. A szegénységgel foglalkozók egy része nem is használja a szegénység fogalmát, hanem helyette más fogalmakat keres, mint például a depriváció, vagy a társadalmi kirekesztés. Az elemzők egy része a szegénységet, megkülönböztetve sokoldalú jelentésétől, leszűkítve vizsgálja, s ezért „jövedelmi szegénység”-ről, „anyagi szegénység”-ről beszél. Sokan vannak, akik ugyan szegénységről beszélnek, de a szegénységnek csupán egyetlen összetevőjét, a jövedelmi helyzetet használják mérőszámként, szóhasználatukban a szegénység egyenlő az alacsony jövedelmi helyzettel.

A második világháború utáni hazai szegénységkutatás kezdeti szakaszában sem a szegénység kifejezést használták, hanem „többszörösen hátrányos helyzet”-ről, majd pedig „depriváltság”-ról beszéltek. (Mindkét fogalom hazai bevezetése és széles körű tudományos elfogadtatása elsősorban Ferge Zsuzsa nevéhez fűződik, lásd pl. Ferge 1986). Ez esetben azonban elsősorban nem egy adott szegénység-irányzat következetes képviseléről, hanem sokkal inkább egy politikai tabu megkerüléséről volt szó.

A szegénységnek tehát nincs egyetlen igaz, mindenki számára elfogadott, örökérvényű definíciója. Sokféle egyenértékű meghatározás létezik, s hogy ki melyiket választja, azt világnézete mellett a megismerés célja határozza meg. A szegénység

vizsgálatára – más társadalmi jelenségekhez hasonlóan – egyazon időben is különböző fogalmi rendszereket, elméleteket dolgozhatunk ki, s mindössze a logika szabályainak kell megfelelnünk, valamint eleget kell tennünk a tudományos igazság, az objektivitás kritériumainak. Ahogy Max Weber fogalmazott, a tudományos igazság feltétele, hogy a vizsgált jelenségeknek, tényeknek bárki által ellenőrizhetőnek, felülvizsgálhatónak kell lenniük, s e felülvizsgálatnak mindig ugyanarra, vagy megközelítőleg ugyanarra az eredményre kell vezetnie, bárki is végezze azt el. A tudományos igazság feltétele, hogy az „egy kínai szemében is” helyes legyen. Azaz „akkor is érvényesnek kell lennie, ha az illető személynek nincs ‘érzéke’ a mi etikai imperatívuszainkhoz” (Weber 1970). E weberi tétel következetes elfogadásával számos vita megelőzhető lenne. Pascal már a 17. században fontosnak tartotta kimondani, hogy egy megállapítás akkor is igaz lehet, ha azt nem az általunk elfogadható nézőpontból, szempontból vizsgálták.

A különböző szempontú meghatározások esetén értelemszerűen a szegények köre, száma, kiterjedése, össznépességen belüli aránya is más és más lesz. Ezért a „hányan vannak ma szegények?” kérdésre csak úgy adhatunk választ, ha előbb azt is tisztázzuk, hogy milyen szempontok alapján tekintünk valakit szegénynek. Tanulmányom következő részében a szegénységfogalmak osztályozására és rövid bemutatására teszek kísérletet.

Abszolút és relatív, objektív és szubjektív szegénységmegközelítések

Az első szegénységvizsgálatokra az 1600-as évek végén, az 1700-as évek elején került sor. A pauperizmus és a nyomor első rendszerezett leírása John Bellers nevéhez fűződik (Bellers 1699). A következő nagy lépést Charles Booth vizsgálatai jelentették, aki 1886-ban kezdte el kutatásait és eredményeit 1892 és 1902 között egy 17 kötetes műben összegezte (Booth 1892–1902). Booth a korabeli népszámlálási adatokból indult ki, s az abból nyert információkat egészítette ki saját megfigyelési eredményeivel, valamint számos interjút is felhasznált tanulmányához. Célja London társadalmi–gazdasági rétegződésének részletes és sokoldalú bemutatása volt, különös tekintettel a szegényebb néprétegekre. Ő használta először a szegénységi határ (*poverty line*) kifejezést. London lakosságát nyolc társadalmi–gazdasági osztályba sorolta, melyekből négy a szegénységi határ alatt, négy pedig a fölött helyezkedett el. A rétegzés alapjául a jövedelem nagysága, a foglalkoztatás jellege, a lakáshelyzet, valamint az életkörülmények egyéb mutatói szolgáltak. A szegénységmérés úttörőjének Seebohn Rowntreet tekintik, aki a szegénység mércéjét egzakt, számszerűsíthető formában határozta meg. Az ő nevéhez fűződik a létminimum tételes meghatározásának módszere, vagyis azoknak a javaknak és szolgáltatásoknak a számbavétele, amelyek a létfenntartáshoz, a minimálisan elismert emberi szükségletek kielégítéséhez szükségesek. *Ezt a szükségletalapú, legtöbbször fogyasztói kosárral meghatározott szegénységi mérőszámot nevezi a szakirodalom abszolút típusú szegénységmérési módszernek.* E szerint a társadalomban mindazok az egyének, illetve családok szegénynek tekinthetők,

akiknek a jövedelme nem teszi lehetővé a létminimumként elismert szükségletek kielégítését. A minimális megélhetési szint az idők során sokat változott, a „fizikai erőnlét” újratermelésének szüksége kiegészült a „társadalmi erőnlét” elismerésével (Ringen 1988). Lényegében ez a gondolat húzódott meg a szegénység számbavételekor egészen a második világháború végéig.

Az európai, főként a nyugat-európai országok általános jóléti szintjének emelkedésével párhuzamosan egyre inkább háttérbe szorultak az abszolút szegénység-megközelítések és helyüket az ún. relatív típusú szegénységmérési módszerek vették át. Itt jegyezném meg, hogy napjainkban, a 21. század elején – elsősorban az Egyesült Államokban és Kanadában – újból, mintegy fél évszázad elteltével, komolyan kísérleteznek egy tökéletesebb szükségletalapú, abszolút típusú szegénységmérési módszer kialakításával. Az egyik legnevesebb szegénységszakértőként ismert A. B. Atkinson vezeti azt a Panel-bizottságot, amely az Egyesült Államokban a számítási módszer kidolgozásáért felelős.

A *relatív szegénységi küszöb* meghatározásánál a vizsgált ország népességének jövedelemeloszlásából indulnak ki. A *szegénységet egyenlőtlenségi kérdésnek tekintik*. A nemzetközi összehasonlításokban általában – egyszerű és „semleges” jellege miatt – ezt a módszert részesítik előnyben. A küszöböt a mediánjövedelem vagy az átlagjövedelem bizonyos hányadával határozzák meg. Az EU-tagországokban a *mediánjövedelem felét használják* leggyakrabban, a hazai elemzésekben pedig a népesség alsó jövedelmi tizedét, esetenként ötödét.

A mediánjövedelem kiszámításához az ország lakosságát egy főre, vagy egy fogyasztási egységre jutó jövedelme alapján sorba rendezik, és a sor „közepén” lévő személy jövedelme képviseli a mediánt, vagyis hozzá képest pontosan ugyanannyi embernek van kevesebb, illetve több jövedelme. Ez az érték általában alacsonyabb, mint a számtani átlag alapján számított átlagjövedelem. Ez utóbbi átlagot erősen befolyásolják a szélsőséges jövedelmek, így egy szűkebb réteg kiugróan magas jövedelme. A mediánjövedelem fele alatt élők száma lényegesen kisebb, mint az átlagjövedelem fele alatt élőké. Azonos módszeren belül az átlag kiszámításának módja sem közömbös az eredmény szempontjából.

Nem mindegy az sem, hogy egy főre, vagy egy fogyasztási egységre számítjuk ki az emberek jövedelmét, hiszen az első esetben egy háztartáson belül minden személy azonos jövedelmet kap, az utóbbi esetben pedig – a háztartásnagyság alapján – különbséget teszünk a háztartás tagjai között. Az első személy 1 egységet képvisel, a többi pedig 1-nél kevesebbet. Vannak erősen degresszív és kevésbé degresszív skálák. Minél degresszívebb a skála, annál nagyobb a különbség az egy főre és az egy fogyasztási egységre számított jövedelem nagysága között. Az ún. OECD1-skála szerint a háztartás első felnőtt személye 1 fogyasztási egységet képvisel, a második 0,7 egységet, a többi személy, beleértve a gyermekeket is, 0,5 egységet. Az OECD2-skála már jóval degresszívebb, az előbbieknél megfelelő értékei 1, 0,5 és 0,3.

A *relatív szegénységi küszöb* – bárhogyan is számolják – csak a jövedelmet, azon belül is a *jövedelem eloszlását használja fel a szegénység meghatározásához*. Ebből adódóan közel azonos arányban találhatunk szegény embereket Franciaországban,

Kanadában, vagy Magyarországon; az ötvenes évek Magyarországon, vagy napjainkban. A szegénység tartalmában azonban óriási különbségek lehetnek.

A *deprivációs alapú szegénységszámítási módszerek* a társadalmilag elfogadottnak tekintett javak és szolgáltatások köréből indulnak ki. Peter Townsend sokdimenziós objektív-relatív deprivációs elméletével megpróbálta kikerülni a jövedelem mérőszám-funkcióját. Részletes és sokoldalú adatok alapján számba veszi a családok rendelkezésére álló javakat és szolgáltatásokat. Megállapítja (az előfordulási gyakoriságok alapján), hogy melyek azok, amelyek a társadalom többsége számára rendelkezésre állnak, s melyek azok, amelyek kevésbé elterjedtek, illetve csak a privilegizáltabb családok számára állnak rendelkezésre. A javakkal való rendelkezést, illetve azok hiányát egy ún. deprivációs indexben összesíti. Módszerének előnye a jövedelemeloszlásból kiinduló számítási megoldásokkal szemben az, hogy nem szűkíti le a szegénység fogalmát csak a jövedelem hiányára. Egy háztartás deprivációs indexe annál magasabb, minél inkább „meg van fosztva” az adott háztartás a társadalmilag szükségesnek elismert fogyasztási cikkek és szolgáltatások birtoklásától, élvezetétől. Ehhez azonban részletes információkkal kell rendelkezni a háztartások felszereltségéről és fogyasztási jellemzőiről. A szegénységi küszöböt a deprivációs index kijelölt értéke adja.

A szegénységi küszöb meghatározásának eddig vizsgált típusai *objektív jelleget*, mivel nem veszik figyelembe az egyének, illetve a háztartások véleményét saját helyzetükre vonatkozóan.

A Központi Statisztikai Hivatal rendszeresen publikál – az abszolút és a relatív, azaz objektív típusú szegénységszámítási módszerekkel számolt szegénység mellett – *szubjektív típusú szegénységi küszöböt* is (lásd a KSH negyedéves *Háztartás-statisztikai Közlemények* című kiadványait). A szubjektív szegénységi küszöb *a vizsgált egyén, illetve háztartás saját jövedelmi helyzetének értékelésén alapul*. A szubjektív szegénység számbavételének egyik legegyszerűbb módja az, amikor az emberektől közvetlenül megkérdezzük, hogy önmagukat a szegények közé sorolják-e. Természetesen az önmagukat szegénynek valló háztartások, illetve személyek nem szükségképpen tartoznak a szegények közé az „objektív” mutatók alapján, sőt az sem ritkaság, hogy az objektív típusú módszerekkel számított szegények egy része szubjektíve, saját megítélése szerint nem szegény. Ez a *klasszikus szegénység* tipikus esete. A szegénységbe született és szegények között élő emberek egy része helyzetét – környezetéhez mérve – „természetes”-nek, normálisnak, mindennapinak és ily módon „átlagos”-nak tekinti, még akkor is, ha „olyan szegény, mint a templom egere”.

Egy eddigiektől teljesen eltérő, de meghatározó jelentőségű szegénységi határvonal a *hivatalos szegénységi küszöb*. Ebben az esetben a *küszöböt a kormány által meghatározott és elismert minimális standard alapján állapítják meg*. Magyarországon ilyen célirányosan meghatározott hivatalos szegénységi küszöb nincs, de a szociális segélyezésnél általában alapul vett öregségi nyugdíjminimum több szempontból ilyennek tekinthető. *Fontos politikai üzenete, szociálpolitikai jelentősége van annak, hogy a „számított” szegénységi küszöbök milyen távol vannak a „hivatalos”, politikailag elismert szegénységi határtól.*

A szegénység abszolút és relatív megközelítése esetén is a végső mérőeszköz legtöbbször – közvetlenül, vagy közvetve – a jövedelem. Az emberek pontos jövedelmi helyzetének megismerése mindenütt korlátokba ütközik. Magyarországon ez különösen kényes és bizonytalan információ, hiszen az adórendszer, a gazdasági szabályozórendszer, a rejtett gazdaság mind a valós jövedelmi viszonyok megismerése ellen hat. A jövedelem fogalma önmagában is ellentmondásos, hiszen sok esetben a jövedelem egy része más formában realizálódik, például költségként, vagy bizonyos juttatások és szolgáltatások használata formájában jelenik meg. De még ha megbízhatóan és pontosan fel is tudjuk becsülni a jövedelmi helyzetet, e fogalom használatával alul- és túl is becsülhetjük a szegénységet. „A jövedelem annyiban hasznos, amennyiben a piacon fogyasztási cikkek vásárolhatók érte. Ám az, hogy mit veszünk, nemcsak jövedelmünktől függ, hanem más tényezőktől is, amelyek kihatnak a jövedelem-felhasználásunkra (Ringen 1988).” *Egy adott jövedelemszinttel is különböző életszakaszban, különböző kulturális háttérrel, különböző piaci és tágabb környezeti feltételek mellett eltérő életminőséget, „jóléti szintet” lehet elérni.* Nagyon lényeges elem a folyó jövedelem mellett az általános vagyoni helyzet is, amely azonos jövedelem esetén teljesen különböző életesélyeket eredményezhet. Az egészségi állapot, a munkaerő-piaci pozíció, a munkakörülmények, a társadalmi integráció szintén olyan további tényezők, amelyek összefüggnek ugyan a jövedelmi szinttel, de azonos jövedelmi szint esetén teljesen eltérő életminőséget eredményezhetnek.

A szegénység fogalmát napjainkban egyre inkább a *társadalmi kirekesztés, kirekesztődés* fogalomköre váltja fel. Az 1970-es évek Franciaországából induló megközelítés célja, hogy a szegénység fogalmát kibővítsé és annak társadalmi, strukturális okaira helyezze a hangsúlyt.

A fogalom használatát az Európai Bizottság is magáévá tette. A társadalmi kirekesztés elleni harc fontossága az Európai Szociális Chartában is megfogalmazódott (1996, 30. cikkely). Az 1997-ben aláírt Amszterdami Szerződés 137. cikkelye kimondja, hogy az EU országainak a társadalmi kirekesztettség felszámolására átfogó stratégiát kell kialakítania. A társadalmi kirekesztés elleni tevékenységnek sokoldalúnak kell lennie, fel kell ölelnie a munkához, foglalkoztatáshoz szorosan nem kapcsolódó területeket, azaz a lakáshelyzet, az egészségügy, az oktatás és képzés, a közlekedés, a kommunikáció, a szociális ellátórendszer és a társadalmi segítségnyújtás kérdéseit is. Az Amszterdami Szerződés jelentősége abban áll, hogy nemcsak kimondta a társadalmi kirekesztés felszámolásának szükségességét, hanem a foglalkoztatás elősegítése mellett kijelölte, kiszélesítette a számításba veendő területeket.

A társadalmi kirekesztettség egy olyan elszigetelődési folyamat, amelynek során az egyes embereknek, társadalmi csoportoknak nincs választási lehetőségük. A szegénység-megközelítésekkel szemben a kirekesztődés esetén nem a „végeredményen” van a hangsúly, hanem a „folyamaton”, azon a „mechanizmuson”, amely a sokoldalú megfosztottságot eredményezi, sőt újra is termeli azt. A fogalom szorosan kapcsolódik a szegénység mellett az autonómia és a társadalmi részvétel hiányához.

A különböző szegénységmegközelítések után, mintegy azok lezárásaként, megadjuk a szegénységnek azt a szélesen értelmezett definícióját, amely egyfajta szintézisét is jelentheti az ismertetett nézőpontoknak:

„Szegénynek kell tekinteni egy személyt, egy családot, illetve egy embercsoportot abban az esetben, ha a rendelkezésükre álló erőforrások (anyag, kulturális és társadalmi) oly mértékben korlátozottak, hogy kizárják őket a minimálisan megkövetelhető életformából abban az országban, amelyikben élnek” (az Európa Tanács 1984. november 19-i döntése alapján elfogadott meghatározás).

A következőkben a szegénység számbavételénél leggyakrabban használt fogalmakat tekintjük át röviden.

A szegénység méréséhez kapcsolódó fontosabb fogalmak

Szegénységi küszöb (szegénységi határ)

A szegénységi küszöb egy olyan jövedelemszint, olyan határvonal, amely alatt az embereket szegénynek tekintjük, s amely fölött már nem soroljuk őket a szegények közé. Ez a jövedelemszint, vagy küszöb lehetővé teszi, hogy azonosítsuk a szegényeket és számításokat végezzünk a népesség különböző csoportjain belül és rétegei között. Nagy előnye, hogy nemcsak a szegények előfordulási arányát, hanem a szegénység intenzitását, mélységét, a szegénységi rést is számszerűsíthetjük. Az abszolút típusú szegénységszámítási módszerek esetében is felértékelik, „beárazzák” a minimálisként elismert szükségleteket, és a megvásárlásukhoz szükséges jövedelemmel határozzák meg a létminimum összegét. Ezáltal lehetőség nyílik arra, hogy a szegénység természetét a számok nyelvén, azaz egzakt formában is megragadhassuk.

Szegénységi arány

A szegénységi arány a szegénység legfontosabb és mindenki által ismert és használt mutatója, amely arra ad választ, hogy az össznépességen belül a személyek, illetve a háztartások mekkora hányada, hány százaléka esik a szegénységi küszöbérték alá. Ez nemcsak a jövedelemben meghatározott küszöb esetén, hanem bármilyen egyéb számítási módszer segítségével könnyen meghatározható.

A szegénység intenzitása, az átlagos, a relatív és a normalizált szegénységi rés, és a Sen-index

A szegénység intenzitása, vagy ahogyan sokan nevezik, a szegénységi rés nem más, mint a szegények jövedelmének a szegénységi küszöbtől számított átlagos távolsága. Ennek százalékban kifejezett értékét *relatív szegénységi résnek* hívják. Ez a mutató 0 és 1 (illetve 0 és 100%) közötti értékeket vehet fel. Az alsó korlátot jelentő, elméletinek tekinthető 0 értéket akkor veszi fel, ha a szegények között

teljes a jövedelemegyenlőség, azaz valamennyi szegény azonos, mégpedig a szegénységi küszöbértéknek megfelelő jövedelemmel rendelkezik. Minél közelebb van a szegénységi rés az 1-hez, annál „mélyebb”, és minél közelebb van a 0-hoz, annál „sekélyebb” szegénységről beszélhetünk. Magyarországon állandó vitatéma, hogy sekély, vagy mély-e a szegénység – mint látjuk ennek eldöntésében a szegénységi küszöbérték megválasztásának van kulcsszerepe.

Kevésbé közismert, ugyanakkor sokatmondó mutatószám az ún. *normalizált szegénységi rés*, amely a szegénységi arány és az átlagos relatív szegénységi rés szorzata. Ez az egyszerű mutató arra ad választ, hogy mekkora jövedelemtömeget, annak mekkora hányadát kellene elvenni a nem szegényektől ahhoz, hogy *azt a jövedelmet a szegényeknek adva ők is elérjék a szegénységi küszöbszintet jelentő jövedelmet*.

A Sen-féle szegénységi index kiszámítása egy kicsit bonyolultabb, de egy laikus által is jól követhető. Ismertetésére azért érdemes legalább néhány mondatot áldozni, mert megalkotója, Amartya Sen, a szegénységkutatásában elért eredménye-ért két évvel ezelőtt Nobel-díjban részesült. Az index $P(s)$ úgy épül fel, hogy figyelembe veszi a szegények arányát, a szegénység intenzitását és a szegények körében meglévő jövedelmi egyenlőtlenségeket is. Képlete a következő:

$$P(s) = PR \times [I + (1-I)G_k],$$

ahol PR a szegénységi arány, I a szegénységi rés százalékos aránya és G_k a k szegénységi küszöb alatt élők egy főre jutó nettó jövedelem szerinti eloszlásának a Gini-mutatója. A Gini-mutató a jövedelmi egyenlőtlenség leggyakrabban használt mérőszáma – ezt egy kicsit bővebben a következő részben mutatjuk be.

A Sen-index értéke is 0 és 1 közé esik. Értéke akkor 0, ha $PR=0$, azaz ha a k küszöb alatt senki sem található. $P(s)=1$ pedig akkor teljesül, ha egy kivétellel mindenki a küszöb alá esik, vagyis ha tökéletes jövedelemegyenlőtlenség áll fenn (egy ember kezében koncentrálódik az összes jövedelem). Minél közelebb van $P(s)$ értéke a szegénységi arányhoz, vagyis PR -hez, annál rosszabb a szegények helyzete.

A szegénység kockázata (Risk-mutató)

Ezt a viszonyszámot a szegények átlagostól eltérő társadalmi-gazdasági struktúrájának vizsgálatára alkalmazzák. Egy adott ismérv, a személyek illetve háztartások egy vizsgált tulajdonsága annál jellemzőbb a szegényekre, minél nagyobb a mutató értéke.

Tegyük fel, hogy valamilyen ismérv szerint képzett A kategória szerepét kívánjuk megvizsgálni a szegények körében. Jelölje q_p a k szegénységi küszöb alá esők körében, q pedig a teljes sokaságban az A kategóriához tartozók arányát. A szegénységi küszöb alá esés kockázatát a következő aránnyal szokták jellemezni:

$$Q(A) = q_p/q.$$

Q nem értelmezhető, ha értéke 0 , azaz, ha a vizsgált sokaság egyetlen tagja sem tartozik az A kategóriához. Ha $q_p=0$, azaz a küszöb alatt élők között nincs az A kategóriához tartozó egyén, akkor Q is 0 . Q értéke annál nagyobb, minél többen tartoznak a k küszöb alatt élők közül az A kategóriához, ugyanakkor minél kisebb az A kategória súlya a teljes sokaságban.

A jövedelmek egyenlőtlenségére leggyakrabban használt mérőszámok

A decilis (jövedelmi tized) eloszlás

Egy ország (vagy réteg) jövedelmi viszonyait leíró deciliseloszlásán azt értjük, hogy a megfigyelt személyek, illetve háztartások megfelelő jövedelmi értékeinek nagyság szerint sorba rendezéséből kapott jövedelmi tizedek milyen arányokban részesednek az összjövedelemből. (A „megfelelő jövedelmi érték” lehet az egy főre, az egy háztartásra vagy az egy fogyasztási egységre jutó bruttó vagy nettó jövedelem is.)

Az ország lakosságát, vagy a vizsgált rétegbe tartozókat jövedelmük alapján a legalacsonyabbtól a legmagasabbig haladva sorba rendezzük. Az így rendezett személyeket tíz egyenlő részre osztjuk, azaz egy decilisbe a vizsgált emberek egytizede kerül. Így számíthatjuk ki, hogy az összes J jövedelemből mennyi jut ezekbe a tizedekbe. Jelölje ezeket a részjövedelmeket J_1, J_2, \dots, J_{10} ($J_1 \leq J_2 \leq \dots \leq J_{10}$ és $\sum J_i = J$, összegzés $i=1,2, \dots, 10$). A *tíz darab $J_i/J = q_i$ $i=1,2, \dots, 10$ arány*, illetve a $q_i \times 100\%$ -os arány *alkotja* – ebben a konkrét esetben – a *deciliseloszlást*.

Az ötödik decilis felső határa a *mediánjövedelem*, amely a szegénység számításánál kitüntetett szerepet játszik. Ahogyan azt már említettük, a nemzetközi összehasonlításokban, de számos más esetben is a mediánjövedelem fele alatt élőket sorolják a szegények közé.

A deciliseloszlás is megmutatja a sokaságra jellemző jövedelemegyenlőtlenségi állapotokat, mégis az egyenlőtlenség mértékét inkább egyetlen számmal szokták jellemezni. Erre a célra többféle egyenlőtlenségi mutatót konstruáltak, ezeket foglaljuk össze a következőkben.

A két szélső decilis jövedelmi aránya

A *tizedik decilisbe (felső tizedbe) és az első decilisbe (alsó tizedbe) tartozók átlagjövedelmének egymáshoz viszonyított aránya* az elemzések során kitüntetett szerephez jut. Minél nagyobb ez a számarány, annál egyenlőtlenebb a társadalom. Gyakran nemcsak a két szélső tized jövedelmét hasonlítják össze, hanem a közbülső jövedelmi tizedek jövedelmeit is.

Robin Hood-index

A Robin Hood-index arra ad választ, hogy az átlag fölött élők jövedelméből mennyit kellene átcsoportosítani a szegényebbek javára ahhoz, hogy a teljes jövedelmi egyenlőség megvalósuljon.

Tegyük fel, hogy a $(q_1, q_2, \dots, q_{10})$ deciliseloszlásban q_k az első olyan arány, amely nagyobb 0,1-nél. Akkor a Robin Hood-indexet az alábbi képlet definiálja:

$$RH = \sum(q_k - 0,1),$$

ahol az összegezés k -tól 10-ig értendő. RH azt adja meg, hogy az összes jövedelemből a 0,1-nél nagyobb aránnyal részesülő tizedektől hány százaléknyi jövedelmet kell elvenni és az első $(k-1)$ számú decilisekben szétosztani ahhoz, hogy teljes jövedelemegyenlőség jöjjön létre.

Éltető–Frígyes-index

Az átlag feletti jövedelemből élők átlagjövedelmének az átlag alattiak százalékában kifejezett értékét nevezzük Éltető–Frígyes-indexnek. Azaz:

$$v = x_2/x_1,$$

ahol x_2 az összátlag felettiék átlagjövedelme, x_1 pedig az összátlag alattiak átlagos jövedelme. Minél nagyobb v 1-nél, annál nagyobb a vizsgált sokaságban a jövedelmi egyenlőtlenség. Teljes jövedelmi egyenlőség esetén $v=1$.

A Lorenz-görbe és a Gini-mutató

Minden deciliseloszláshoz tartozik egy Lorenz-görbe, amely derékszögű koordináta-rendszerben ábrázolható. A vízszintes tengelyen a kumulált népességtizedeket kell feltüntetni, ami a 0 és 1 pont közötti távolságot tíz egyenlő részre bontja, és ezekhez a pontokhoz a függőleges tengelyen a deciliseloszlás q_i értékeiből képzett $q_1, (q_1+q_2), \dots, (q_1+q_2+\dots+q_{10})$ értékeket kell hozzárendelni. Ha ezt a tíz pontot egy görbe vonallal összekötjük, kirajzolódik az ún. Lorenz-görbe. Teljes jövedelemegyenlőség esetén mind a tíz pont a $(0,0)$ és az $(1,1)$ pontot összekötő 45 fokos egyenesre esik, amely a koordináta-rendszerbe berajzolt egységnégyzet átlója. Ha az ezen átló és a görbe közötti területet elosztjuk az egységnégyzet felével, azaz $1/2$ -del, megkapjuk a Gini-mutató értékét. Ennek közelítő kiszámítása az alábbi képlettel történhet:

$$G \approx 0,9-2 \times \sum(0,i \times q_{10,i}) \text{ az összegzés } i=1,2,\dots,9.$$

A Gini-index a jövedelmi egyenlőtlenség legegyszerűbb szintetikus mutatója. Neutrális jellegű, mert érzéketlen az egyenlőtlenség természetére, azaz növekedhet

a gazdagok egyenlőtlenségének növekedése következtében úgy is, hogy a szegények egyenlőtlensége semmit sem változott. Természetesen ez ritkán fordul elő, de megtörténhet. Sen a szegényeken belüli egyenlőtlenségek mérésére ezt az indexet építette be a róla elnevezett szegénységi mutatóba.

Összegzés

Mint láttuk, a szegénység mérésénél, a szegénység jellegének megismerésével kapcsolatban számos nehézséggel kell szembenéznünk. A szegénység fogalmát mindnyájan használjuk a hétköznapi életben is. Jelentése a szakirodalomban sem egységes, mindenki meggyőződésének, világnézetének, céljának megfelelően változat a lehetséges definíciók közül. Az egyetlen követelmény, amelyet megfogalmazhatunk ezzel szemben: a választott meghatározás következetes alkalmazása, valamint a logika szabályainak való megfelelés.

A gyakorlat azt mutatja, hogy a szegénység definiálása sokszor elválik a szegénység számszerűsítésétől. Óriási viták folynak arról, hogy mennyi szegény ember van ma Magyarországon, illetve, hogy a szegénység mély-e, vagy inkább sekély, anélkül, hogy a közös fogalomhasználatban sikerülne megállapodni.

A szegénység összetettségét és árnyaltságát egyetlen szegénységelméletnek sem sikerül visszaadnia, s az elméleti fogalmak „operacionalizálása”, mérhetővé tétele még több egyszerűsítést és kompromisszumot kíván. Ugyanakkor a választott szegénységi küszöbvel meghatározott szegénység nagyságát, arányát, intenzitását, mélységét, egyenlőtlenségét – számszerűsíthető volta miatt – már nagyon pontosan, esetenként több tizedesjegyre kiszámolva adják meg. Ezzel azt a látszatot kelthetik, hogy a szegénység egzakt és pontosan számszerűsíthető társadalmi jelenség. Bár a számszerűsítés fontosságát nem szabad alábecsülnünk, azt is világosan látnunk kell, hogy a mérhetővé tétel egyszerűsítésekkel és esetenként áldozatokkal is jár.

A magyarországi szegénységről*

Ferge Zsuzsa

Kitekintés

Magyarországon is, mint mindenütt és mindig, volt szegénység, de más volt tíz, húsz, száz, vagy kétszáz éve, mint manapság. Azt azonban nehéz most utólag megmondani, hogy milyen volt akkor szegénynek lenni, mit jelentett annak idején a szegénység. Ehhez a tudomány eszközei szegényesek és vitatottak.

Ma a szegénységgel kapcsolatban versengő meghatározások tömegét találjuk. Folynak a viták arról, hogy a szegénységet abszolút vagy relatív, dinamikus vagy statikus jelenségnek kell-e tekinteni, hogy az okok vizsgálata során a képességek vagy az eszközök hiányára kell-e összpontosítani, szegénységről, halmozott deprivációról, vagy kirekesztésről kell-e beszélni (Gordon – Townsend 2000). Az Európai Unióban a legutóbbi években ismét változott a szótár. Igaz, továbbra is cél a kirekesztés megszüntetése, de ugyanezt pozitív előjellel is megfogalmazzák: a társadalom legyen befogadó, „inkluzív” (www.eu2001.be). Talán a politikailag legfontosabb vita a szegénység és az egyenlőtlenség összefüggése körül zajlik. Van olyan vélemény, amely szerint a szegénység megszüntethető, ha mindenki elér egy meghatározott minimális szintet (pl. Friedman 1962). Mások szerint – ma ezt a nézetet elsősorban a társadalmi alapjövedelem szószólói képviselik – a minimális szint biztosítása megkerülhetetlen kötelezettsége egy igazságos társadalomnak, de a létfenntartást éppen hogy biztosító, állandónak feltételezett minimum elérése növekedő, gazdagodó társadalmakban nem elégséges (BIEN 2001). Ha változik azoknak az eszközöknek, feltételeknek a köre, amelyek a méltósággal élhető élethez szükségesek, akkor a minimálisan biztosítandó szintnek is változnia kell. És minden megközelítés esetében végtelen viták folynak arról, hogy milyen mutatókkal mérhető egyik vagy másik tényező, hogy e tényezők fontossága és mérhetősége hogyan viszonyul egymáshoz, hogyan lehet elérni valamilyen nemzetközi összehasonlíthatóságot, és hogyan lehetne a szegénységellenes politikák hatását nyomon követni. A viták csak részben, vagy talán csak látszólag tisztán tudományosak. Voltaképpen egyetlen megközelítés sem lehet politika- és ideológiamentes egy olyan területen, amely a legégetőbb társadalmi feszültségeket foglalja magában.

* Köszönettel tartozunk a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalnak (International Labour Organization – ILO), hogy lehetővé tett két olyan kutatást, amelyek saját szempontunkból is fontosak, de amelyek elvégzésére magyar források hiányában nem lett volna lehetőségünk. A vizsgálatokhoz nyújtott segítségért hálásak vagyunk Richard Ankernek és Guy Standingnek (ILO, Genf), továbbá Elaine Fultznak (ILO-CEET, Budapest). Személyesen nagyon sokaknak tartozom köszönettel, közülük itt hadd említsem meg a szegénységvizsgálat előkészítésében sokat segítő Dzsumbuj Helpet, és vezetőjét, Kecskés Évát, valamint a vizsgálatban részt vevő kollegáimat, Darvas Ágneszt és Tausz Katalint.

A világszegénység és a globális egyenlőtlenségek talán korunk kulcskérdései, legalábbis 2001. szeptember 11-e óta mind többeknek tűnik ez így. Sokféle kísérletet tettek már arra, hogy ezeket mérhetővé tegyék. A nagy nemzetközi szervezetek is legalább tíz éve próbálkoznak, egyszerűbb és komplexebb mutatókkal egyaránt. Az első korai méréseket a Világbank végezte; először azokat tekintette szegénynek, akiknek évi 120 dollárnál kevesebbük van, majd (hosszú időn át) azokat, akiknek napi egy dollárnál kevesebből kell megélniük. Ez utóbbi alapon számolva 1998-ban, amikor csaknem 6 milliárd volt a föld népessége, közel egymilliárd szegény élt a földön (UNRISD 2000), azaz a föld lakosságának egy hatoda szegény.

Ez nagyon nagy szám – és mégis alábecsüli a problémát. Hiszen napi 1 dollárnál kevesebb jövedelem sokkal nehezebb helyzetet, mélyebb szegénységet jelent Kelet-Közép-Európában, mint Kazahsztánban vagy Maliban. Maguk az UNRISD-jelentés szerzői azt írták, hogy „a napi 1 dollárnak megfelelő vásárlóerő valószínűleg védhetetlenül alacsony érték: a világ bizonyos részein senki nem tudna ennyiből megélni”. Ezért mára változott a mérték. Az OECD (2001) ma úgy véli, hogy a világszegénységről egy viszonylag szűk tartalmú mutató is képet adhat. „A szegénységet mérő szűk közelítés lehetővé teszi, hogy azonosítsuk és statisztikailag elemezzük azon háztartásokat, amelyek egy, a táplálkozás és fogyasztás minimumszintjének megfelelően meghatározott abszolút szegénységi szint alá kerültek. Ez azért szükséges, hogy követni lehessen a szegények számának és arányának, a szegénység mélységének és súlyosságának alakulását időben és országonként összehasonlítva. A nemzetközi összehasonlításoknál legáltalánosabban alkalmazott küszöb napi 1 dollár az alacsony jövedelmű, 2 dollár a közepes jövedelmű, és 4 dollár az átmeneti gazdaságokban” (azaz pl. Közép- és Kelet-Európában). Feltehetőleg ezzel a módszerrel jutottak el ahhoz a sokat emlegetett adathoz, hogy a világ szegényeinek száma 1,2 milliárd.

Ha a nemzetközi mércéket alkalmazzuk, Magyarországon még kevésbé egyértelmű a kép. Ha „közepes jövedelmű” országgént napi 2 dollárral számolunk, az fejenként havi 16 800 Ft-ot jelent. Ez körülbelül az országos átlagos jövedelem fele. A TÁRKI 2000-re vonatkozó adatai alapján becslülve e szint alatt a népesség 12–15%-a él (Szívós – Tóth 2000b). Ha viszont „átmeneti gazdaságnak” tekintjük magunkat, hiszen azok vagyunk, és napi 4 dollárral, havi 33 600 Ft-tal számolunk, akkor – ugyancsak a TÁRKI adatai alapján – a népesség legalább 60%-a élt e szint alatt 2000-ben. (A jövedelmek eloszlása nem egyenletes: „középtájon” sokkal többen vannak, mint a „széleken”.)

Ha „közös európai térben” gondolkodunk és az EU átlagos színvonalát tekintjük mércének, akkor még rosszabbak az arányok. Az EU átlagfogyasztásának fele alatt az EU-országokban átlagosan a népesség 17%-a él. A helyzet Dániában a legjobb 9%-os, és Portugáliában a legrosszabb 33%-os szegénységgel. A csatlakozni kívánó országok többsége azonban igen messze van e tekintetben e közös tértől. Szlovénia az egyetlen, amely 30%-os szegénységi arányával elfogadható értéket képvisel. Tudatos és sikeres szegénységellenes törekvés csak itt és Csehországban volt, de még ez utóbbiban is 50% feletti az arány. A többi csatlakozásra váró országban – Magyarországon is – 70% fölöttiek az EU átlagfogyasztásának felével számolt

szegénységi ráták. A különbségeket azonban a gazdasági fejlettség szintje csak részben magyarázza: a kialakult helyzetekben a politikának is jelentős szerepe volt (lásd az 59. oldalon lévő táblázatot).

Visszatekintés

Magyarországon az utóbbi 150 évben óriási változások mentek végbe. Korábban kísérletet tettem arra, hogy a mindenkori elérhető adatok összegyűjtésével felbecsüljem, hogy mikor, mekkora és milyen jellegű volt a szegénység: inkább abszolút, létfenntartási szintű, ténylegesen szűkölködést jelentő, vagy inkább relatív, a társadalomból való kiszorulás felé mutató. Hullámzások, válságos és háborús, nyugodtabb és növekedő időszakok követték egymást. A helyzet változékonyságának érzékeltetésére itt újra közlöm az 1986-ban megjelent összefoglaló becslést 150 év szegénységárányairól, kiegészítve azt a 2000-es helyzettel. Tudom, hogy e történelmi adatok vitathatók. Kövér György szerint „nyilvánvaló képtelenség 60–65, illetve 50–55%-os szegénységről beszélni a dualizmus kori Magyarországon”, s hivatkozik „középkori társadalmak kutatóira”, akik szerint „ha egy társadalomban 25–30%-nál nagyobb volt a szegények aránya, a társadalom végveszélybe került” (Gyáni – Kövér 1998). Kövér György elutasítása feltehetően fogalmi félreértésen alapul. A hivatkozott történészek valószínűleg csak a társadalmat veszélyeztető szegényekről – pauperek, ínségesek, „gueux”-k – adtak számot, a szűkölködő szegényekről nem. Mindenesetre a középkorkutatók körében is sokféle megközelítéssel találkozunk. Mollat, a szegénység egyik legismertebb középkorkutatója – aki nagyon óvatosan bánik a számokkal – figyelmeztet, hogy a társadalom szegénységhez való viszonya nagyon változékonny. „30–40%-nyi szegény egy XV. századi városban nyomasztóbb volt, mint a 80%-os szegénység a X. századi vidéken” (Mollat 1978). Mollat tehát szemrebbenés nélkül leír akár 80%-os arányt is. Az időbeli összehasonlításnál átértelmeződnek a korabeli mértékek. Amikor egy-egy társadalom önmagáról ad képet, a mértéket – nem feltétlenül tudatosan – többnyire úgy választja meg, hogy az adott időszakra vonatkozó szegénységárány ne kerüljön sokkal az egyensúlyt sugalló 30% fölé. (Kivételek persze vannak: A II. világháború előtti jövelemeloszlást kutató Matolcsy Mátyás (1936) például a 30-as évek elején 81%-nyi szegénysorsú társadalomról beszél.) A 30%-nál magasabb arányok valóban egyenlőtlenséget, feszültségeket, igazságtalanságokat sejtetnek, és a politika számára félelmet keltőek. A visszatekintő adatokat azonban már nem befolyásolja a politika, így mások lehetnek a mércék. E visszamenőleges számítások természetesen vitathatók, de csak segítségükkel rajzolódhatnak ki azok a trendek, amelyeket a mindenkori „jelenek” elfednek, s mégis szükségesek a jelen megértéséhez. Mindezen megfontolások miatt – ha a tévedés lehetőségének teljes tudatában is – közlöm a több mint száz évre visszamenőleges becsléseket, kiegészítve azokat az utolsó 15 év becsült adataival (lásd a 60. oldalon lévő táblázatot).

Minthogy az átmenet utáni évtizednek különös aktualitása van, néhány egymásnak is ellentmondó részletes adatot külön bemutatok a 61. oldalon látható táblá-

zatban. Ezek sem fedik le azonban a mára vonatkozó 6 és 75% között mozgó becsléseket. Minimálisan 6% lehet (az ILO–POV kutatás alapján – lásd a 22. oldalt) a gyakran éhezõ, nyomorgó szegénység. A legmagasabb arányt (75%-os szegénységet) akkor kapjuk, ha az 1989. évi szegénységi szintet (átlagjövedelem fele) szorozzuk az árándexszel, és azokat tekintjük „vesztõ szegénynek”, akik az 1989-es szegénységi szint alatt élnek. (Az 1989. évi átlag fele 4897 Ft volt. A fogyasztói árándexszel megemelve az összeg 2000-ben 39400 Ft/fõ/hó.) Az arány nem abszurd, csak nagy. Az EU-átlag fele alatt élõ magyarországi „szegények” aránya a már említett 73%. Ha a létminimumot az „abszolút szegénység” egyik mérvadó mutatójának tekintjük, akkor a létminimum alatt élõkre vonatkozóan a hivatalos kiadványokban a 90-es évek eleje óta az obligát 30% körüli arányt találjuk – ha egyáltalán találunk ilyen adatot. (Az 1998-ra és 2000-re vonatkozó létminimum-kiadvány például nem tartalmazza a létminimum alatt élõk arányát – ezt csupán a többi forrás segítségével lehet úgy-ahogy felbecsülni.) A tartós 30%-os arányt azonban nem a helyzet változatlansága magyarázza, hanem az, hogy a KSH 1994-ben a „szegényedésnek megfelelõen” módosította, csökkentette a korábbi létminimumszintet, majd 1995-tõl megszüntette a létminimumadatok addigi továbbvezetését, mert azok az életszínvonalban bekövetkezett nagymérvû csökkenés és a fogyasztás átstrukturálódása következtében elvesztették realitástartalmukat. Az 1996-tól újra számított létminimum-összegben „az élelmiszerfogyasztási normatíva fizikailag ugyanannyi, mint 1989-ben volt, az ennek megfelelõen fogyasztó háztartások azonban az életszínvonal csökkenése miatt sokkal kevesebbet tudnak fordítani egyéb szükségleteikre, következésképpen az újonnan felmért létminimum-érték lényegesen kisebb az 1989-tõl árándexszel továbbvezetetté” (KSH 1998c). Ennek a módosításnak a létjogosultsága azért vitatható, mert a szegényedés miatt kialakuló új költési szokásokba beletartozhat az eladósodás is, vagy például az, hogy a családok nem fűtenek, vagy nem világítanak megfelelõen. Ez létminimumszintként akkor sem fogadható el, ha az emberek belenyugodtak a megváltoztathatatlanak vélt ellehetetlenülésbe. Ha az átszámítás nem történt volna meg, akkor (az 1994-es szintnek megfelelõ) létminimum alatt élõk aránya ma kb. 50% lenne. És ha tudjuk, hogy 2000-ben a létminimum, azaz a 26 000 Ft körüli egy fõre jutó családi jövedelem milyen szükölködést jelentett a kisnyugdíjasok vagy a kiskeresetűek számára, nem is beszélve a munkanélküliekrõl és a segélyezettokrõl, akiknek ennél kisebb a jövedelmük, akkor az 50% körüli arány nem tűnik torznak. Ha tehát a mai létminimum alatti szegénységet 45–50%-ra becsültem a történelmi táblázatban, valószínûleg nem túloztam. Ugyanakkor a súlyos szegénység aránya ennél kisebb, s attól függ, hogy mennyire súlyos szegénységet veszünk alapul. A sokféle adatból egyedül az utolsó évtized során bekövetkezett romlás biztos, és annyi valószínû, hogy e trendben fordulat még nem következett be. Inkább a minta változásával, mint a tényleges javulással magyarázható, hogy 1997 és 1998 között a TÁRKI egyik szegénységmutatója jelentõs szegénységcsökkenést mutat ki. 1998 óta viszont ismét lassú romlás mutatkozik az átlagjövedelem fele alatti adatoknál, míg némi javulás a medián fele alattiaknál.

Az eddig bemutatott bizonytalanságok, tág becslési határok ellenére egy-két, a politika számára mérvadó szegénységi mutatót közmegállapodással rögzíteni kellene. Erre mind a hazai célok megvalósításának méréséhez, mind a nemzetközi összehasonlításhoz szükség van. Azt azonban tudni kell, hogy ilyen mutatók elfogadása mindig kompromisszum eredménye, és egy mutató mindig csak részleges képet ad a szegénységről.

A nem meglepő történelmi tanulság legfeljebb annyi, hogy voltak a mainál rosszabb, súlyosabb helyzetek, mélypontok, és voltak javuló szakaszok is. A történelmileg legjobb időszak a szegénység szempontjából nézve az 1965 utáni két évtized volt, amelynek során az életszínvonal minden összetevője a társadalom nagy része számára javult. Mindez a „puha diktatúra” éveiben következett be, amikor sokáig beszélni sem lehetett a szegénységről, amely a javulási tendencia ellenére határozottan jelen volt.

Magam úgy gondolom, hogy a 60-as éveket követő javulás valós alapokon nyugodott: akkor épültek ki például azok a társadalmi biztonsági rendszerek, amelyek egészen a legutóbbi időkhöz elég jól működtek ahhoz, hogy segítsenek átvészelni a gazdasági sokkokat. Legnagyobb hibájuknak azt tartom, hogy – a szabadság hiány miatt – felülről szerveződtek. A polgárok a szociális védelem intézményeinek alakításában, az ezeket érintő döntésekben, vagy működésük ellenőrzésében éppúgy nem vehettek részt, mint a politika alakításában általában. Ezért nem is érezhették ezeket sajátjuknak, és nem váltak elég „civilisé” ahhoz, hogy megvédjék azt, ami mindebből megvédendő lett volna. A 60-as éveket követő mintegy két évtized lassú javulásával elért szint azután rohamosan esett vissza. Különösen fájdalmas, hogy a mai szűkölködők, szegények, nyomorgók és hajléktalanok túlnyomó része már volt ennél jobb helyzetben. A veszteség tudata és a javulás reményének hiánya ugyanis még elviselhetlenebbé teszi a szegénységet.

A szegénység nagymértékű növekedése 1990 után voltaképpen kevésbé volt indokolt, mint a háborúk vagy a világválság után. A romlás fő oka valójában a jórészt elkerülhetetlen gazdasági visszaesés volt, de ezt súlyosbította, hogy még a lehetséges védelmek egy része sem épült ki (pl. nem történt semmi a lakásrészletekkel kapcsolatos, pontosan előrelátható eladósodás kivédésére). Így az egyenlőtlenségek, a szegénység és a kirekesztés mértéke nagyobb lett, mint amekkorát az ország gazdasági helyzete indokolt volna. A kilábalást nehezíti, hogy a rendszerváltást követően a kormányzati politika a szegénységet és a kirekesztést soha nem tartotta elsőrendű fontosságú társadalmi és politikai kérdésnek.

A mai magyar szegénység két újabb vizsgálat tükrében

A szegénységhez vezető „kockázati tényezőket”, ha tetszik: a szegénység okait, az EU egy új dokumentuma a tagállamok 2001-ben készített szegénységellenes stratégiai terveinek elemzése nyomán a következőképpen sorolja fel: „tartós munkanélküliség; hosszú időn át rosszul fizető, rossz feltételeket jelentő munkahely; szakképzettség hiánya, korán abbahagyott iskola; kirekesztéssel fenyegetett csa-

ládból indulás; fogyatékoság; rossz egészségi állapot; kábítószer- és alkoholfogyasztás; sok hátránnyal küzdő lakóközvet; hajléktalanság vagy rossz lakhatási feltételek; bevándorlás; kisebbséghez tartozás és faji előítéletek” (Európai Bizottság 2001). Magyarországon mindezen tényezők léteznek, csak még a nagycsaládosokkal, a szűkmarkú segélyezés következményeivel, a nagyszámú pszichiátriai beteggel és a nyugdíjak egy részének alacsony szintjével kellene kiegészíteni a sort. Azt viszont be kell vallanunk, hogy a fenti tényezők egy részének a szegénységgel való összefüggéséről kutatások hiányában nincsenek megbízható adataink.

A magyar szegénység helyzetének bizonyos oldalait két újabb vizsgálat néhány eredményével illusztráljuk. 2001-ben a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal felkérésére két vizsgálatot végeztünk 1000–1000 háztartás körében. A megkérdezettek mindkét mintában 18 és 60 év közöttiek voltak, azaz adataink nem alkalmasak az idősök helyzetének elemzésére. Az első kutatás az alapvető biztonságokra, elsősorban a munkabiztonságra vonatkozott és a kijelölt felnőtt lakosságra országosan reprezentatív (ILO–PSS-kutatás). A második kutatás a társadalmi biztonsági ellátórendszerek szolgáltatásaihoz való hozzájutást, a szegénységet és a kirekesztést vizsgálta. Csak a „szegényeket” reprezentálja (akiknél 20 000 Ft alatt volt az egy főre jutó jövedelem) (ILO–POV-kutatás, valamint lásd még a 62. oldalon található táblázathoz fűzött jegyzetet). Az egész társadalmat reprezentáló mintát egybevetettük egyfelől a „szegényminta” egészével, másrészt annak alsó jövedelmi harmadával. A szegényminta körülbelül a társadalom szegényebb jövedelmi harmadát fedi le, az ezen belüli legkisebb jövedelmű harmad tehát nagyjából a társadalom alsó tizedét jelenti. Ez – minthogy az öregségi nyugdíjasok háztartásai nincsenek a mintában – mintegy 800 000 embert tesz ki. A 62. oldalon lévő táblázatban látható e csoportok néhány jellemzője.

A cigány etnikumhoz tartozás Magyarországon az egyik, sok más tényezővel is összefüggő, különösen fontos „szegénységi kockázat”. Ezért a 62. oldalon lévő táblázat utolsó oszlopa a romák helyzetét külön is megmutatja. Az adatok elemzésekor egyértelművé válik, hogy a *szegénység, még a legsúlyosabb szegénység is, csak részben cigánykérdés*. A cigányok aránya az össznépességben 5–8%-ra tehető. Szegénymintánkban az arányuk 20% (ILO–POV-felmérés). Ugyanezen minta alsó harmadában, azaz a legszegényebbek között 37%-ot, de a még ennél is szegényebb ötödben vagy tizedben is „alig” 40%-ot képviselnek. Más szavakkal: minél szegényebb kört nézünk, annál magasabb a romák aránya, de még a *legszegényebb népességtizedben vagy huszadban sem ők vannak többségben, vagyis a szegények többsége nem roma*.

A táblázatból kiolvasható, hogy minél rosszabb a jövedelmi helyzet, annál kevesebb az aktív és több a munkanélküli háztartásfő; annál rosszabbak, alkalmasint sokkal rosszabbak az iskolázottsági mutatók és a végzett munkák jellege. Nemcsak a közvetlen lakóközvetet rossz, hanem ma Magyarországon az Európai Unió országainál sokkal élesebb a falu–város közti növekvő különbség is – bár nem minden téren. A népességnek közel 20, a szegényeknek csak 8%-a budapesti, és a falusi szegénységarány az országosnál nagyobb.

A szokásos feltételezésekkel ellentétben a szegények és a cigányok között az átlagosnál több a teljes család, és a romák között jellemzően kevés az egyedülálló és az egyedülálló szülő, vagyis nem áll, hogy a szegények körében az elemi kohéziós egységek is hiányoznak.

Sokszor nehéz megkülönböztetni az okokat és az okozatokat – mi itt két, inkább okozatnak tekinthető életmód-összetevő jellemzőit ismertetjük. A lakás, a hajlék minden továbbiakban: a tanulásnak, a rendszeres munkavégzésnek, az emberi méltósághoz tartozó tevékenységek elvégezhetőségének olyan feltétele, amelyről ebben a funkciójában keveset beszélünk. A szegényminta (1000 család) „csak” 4%-a él cigánytelepen vagy cigánysoron, de további 21% lakik szegény, lepusztult, elhanyagolt, rosszul közművesített településrészen. A lakások harmada–negyede dohos, romos, fűthetetlen – összesen 60%-uk küzd ilyesfajta problémával. Igaz, három vagy több súlyos panasz „csak” a háztartások 24%-ában van. A 63. oldalon lévő táblázat ezeket az adatokat foglalja össze az előző oldalon lévő táblázatban leírt csoportokra nézve, és azokat két elemmel egészíti ki (jövedelemharmadok és a felnőttek nemek szerinti összetétele). Az összefüggések javarészt ismertek. A legfontosabb differenciáló tényezők az iskolai végzettség és a jövedelem tünik, de például a sokgyermekesek, a romák, valamint a segéd- és mezőgazdasági munkások is az átlagosnál sokkal rosszabb helyzetben vannak. Ezen túl egy új kockázati csoport is formálódik már hosszabb ideje: az egyedül, vagy nem családban élő férfiak, ha kiesnek a munkából, különösen sebezhetőek, és ugyanígy az egyedül élő nők is, főként, ha már nincsenek gyeseen. Mindez a további anyagi, ellátottsági mutatók alapján is nyomon követhető (lásd a 64–65. oldalon lévő táblázatokat).

A lakás fenntarthatósága miatt a szegények 64%-a szorong, bár „csak” 29%-uknak van adóssága. Budapesten a legrosszabb a helyzet: itt a kevesebb szegény nagyon szegénynek tünik minden más vonatkozásban is. A falvakban az olcsóbb lakásfenntartás és az élelmiszertermelés valamit enyhít az egyébként korlátozottabb helyzeten. Mindebből azonban kikapcsolhatatlan az *igények átalakulása*. Az igényszintet növelheti a közvetlen környezetben tapasztalt egyenlőtlenségek kiéleződése. Ugyanakkor a tartós és reménytelennek látszó szűkösségbe bele lehet fásulni olyannyira, hogy már az igények sem fogalmazódnak meg.

A részletek szerint a szűkös táplálkozás nem feltétlenül jelent éhezést, bár a szegénymintában a családok felénél nem jut elég pénz élelemre. Valószínűleg kérdéseink nem voltak elég pontosak, és a szegényen is mondhatat a valóságosnál jobb adatokat, mert az interjúk alapján sem tudjuk megfelelően szétválasztani az éhezést a nagyon hiányos, rossz táplálkozástól. Az adatok szerint a megkérdezettek 3%-a nem jut naponta meleg ételhez. Őket tekinthetjük éhezőknek – a minta és más benyomások alapján. Ez országosan – minthogy itt a szegények 3%-áról van szó – 80–100 000 embert jelenthet. A rosszul és egészségtelenül étkezők aránya ennél nagyobb. Adataink hiányosak, de azt tudjuk, hogy a szegény gyermekek 6%-a nem jut napi háromszori étkezéshez (és a hétfévi vagy nyári arányok ennél nagyobbak is lehetnek), továbbá 19%-uk nem jut naponta gyümölcsökhöz, és a felnőttek fele kétnaponta sem jut húshoz. Az alsó jövedelemharmadhoz tartozó szegény családok (amelyekben bő hárommilliónyi ember él) egynegyede, azaz

6–800 000 ember nem tudja ajándékkal vagy vacsorával ünnepelni a karácsonyt. Meleg kabátja sok felnőttnek van, de (a szegénymintában) csak minden ötödik felnőttnek van újonnan vett kabátja, és csak a gyerekek 59%-ának van olyan 2 pár cipője, amelyet nem „örökölték”. A kirekesztés sajátos mutatója az, hogy a felnőttek töredéke (6%-a), de a gyermekeknek is csak egyötöde jutott el legalább egy hétre nyaralni vagy üdülni az év során.

A szegénység csökkentésének jövője szempontjából a gyermekekbe történő „beruházás” a legfontosabb, illetve ennek hiánya a legnagyobb szegénységátörökítési kockázat. Az országos mintából kiderült, hogy ugyan a középiskolás korú gyermekek túlnyomó többsége (97%-a) bejut valamilyen középfokú iskolába, ideértve a szakiskolákat, szakmunkásképzőket is, de nagyon differenciáltak a jó minőségű iskolázás esélyei. A középiskolás korú gyermekek *gimnáziumba* kerülésének esélye általános iskolát végzett szülők esetében 14%, diplomás szülők esetében 71%. Az előbbieket, ha el is végzik az iskolát, továbbtanulásuk valószínűsége kicsi. A továbbtanulási esélytelenség a gyermekkorban gyökerezik. A szegények gyermekei – noha a szülők, kiváltképp falun, szemmel láthatóan minden erőfeszítést megtesznek, hogy a legszükségesebb iskolai követelményeknek eleget tegyenek – nem tudnak egészségesen élni és a „tudástársadalomra” felkészülni. 37%-uk sportol rendszeresen, 29%-uk jut (ha már iskolás) számítógép-használati lehetőséghez, és csak egyötödüknél tud a szülő valamilyen külön foglalkozást – nyelv- vagy zene-tanulást stb. – megfizetni. A mély szegénység újratermelődésének feltételei tehát esetükben sajnos adottak (lásd a 66. oldalon a felső táblázatot).

A mai magyar szegények egyes rétegei

Különböző tapasztalataink alapján néhány szegénységi réteg talán körvonalazható, bár még sok további kutatásra van szükség, hogy kiderüljön: valóban igazolható-e ezen csoportok léte, s hogy körülbelül hány főt képviselnek. Itt egyelőre együtt kezeljük a demográfiai, területi, biológiai, szociológiai – például foglalkozási – kategóriákat, és az ezek kombinációjaként formálódó csoportokat igyekszünk körülírni. Szeretnénk hangsúlyozni: annak ellenére, hogy két saját kutatásra és minden elérhető adatra támaszkodtunk az alábbiak leírásakor, megfelelő széles körű kutatások hiányában az alábbiak inkább csak sejtésekként és nem tényekként kezelendők (valójában még a csoportok közötti határok sem nagyon határozottak).

Vannak *nyomorban élők*. Biztosan ide tartoznak a hajléktalanok (kb. 30–50 000 fő); a városi nyomornegyedekben, a kisebb településeken a cigánysoron vagy a településtől elkülönülő cigánytelepeken élők többsége, akik egyébként nem csak romák; azok a családok, amelyekben a háztartásfő tartósan munkanélküli, beteg, munkaképtelen; az alkalmilag, olykor feketén foglalkoztatott szakképzetlen munkások; a beteg, fogyatékos, munkaképtelen egyedülállók, akik között a férfiak általában rosszabb helyzetben vannak, mint a nők. Különösen súlyos a helyzetük, ha a hátrányos helyzetű kistérségekben, vagy rossz helyzetű falvakban, kisebb városokban élnek. Ezekben a háztartásokban nem ritka az éhezés, általánosabb

azonban a nagyon rossz táplálkozás, az elemi civilizációs feltételek hiánya vagy nehéz hozzáférhetősége (pl. víz hiánya, rossz út, szemét elszállításának a hiánya); a szűk, félig vagy egészen romos, modern komfortok nélküli, alkalmasint patkányjárta, egészségtelen lakás; és a gyerekek szinte teljes esélytelensége arra, hogy egészséges, munkaképes, képzett felnőtté váljanak. A nyomorban élők mintegy félmilliónyian, esetleg valamivel többen lehetnek (a lakosság 5%-a).

Sokkal szélesebb kör *a lecsúszással fenyegetett szűkölködőké*. Ilyen helyzetben vannak a rossz helyzetű falvakban, depressziós térségekben élő segéd- és betanított munkások; a szakképzetlen állami alkalmazottak, akiket elbocsátás fenyeget; a kis eladósodott kényszervállalkozók, akiknél könnyen felborul az üzleti egyensúly; a volt mezőgazdasági munkások, az 1–2 holdon gazdálkodó, vagy föld nélkül maradt volt szövetkezeti tagok, főként, ha idősebbek és már nem tudnak valami újba belekezdni; a rendszeres gyógykezelésre szoruló betegek családjai, ha egyébként átlag körüli is a jövedelmük; azok az egyedül élő, idős nyugdíjasok, akik már felélték a nyugdíjat kiegészítő tartalékaikat; és azok a sokgyermekes családok, amelyekben a jövedelmek alacsonyok és rendszertelenek, az adókedvezményt nem tudják igénybe venni, s így a gyermekek elemi szükségletei hiányt szenvednek, tanuláskoruk szinte bizonyosan korán megszakad. E kör jövedelme nagyon alacsony, illetve rendszertelen; a hónap végére többnyire elfogy a pénzük, és minimálisra csökken a fogyasztásuk is, emiatt a szükséges gyógyszereket gyakran nem tudják kiváltani; a számlákat nem mindig tudják kifizetni, s ezért félniük kell a közművek kikapcsolásától vagy a lakás elvesztésétől; a gyermekek – akik nem jutnak számítógéphez, nyelvtanuláshoz, sporthoz, nyaraláshoz – olyan kevés ösztönzést és lehetőséget kapnak, hogy továbbtanulásuk, ha egyáltalán sor kerül rá, legfeljebb valamilyen, a közelben kitanulható szakma megszerzését jelenti. Ebbe a rétegbe legalább 1,5 millió ember tartozik (15%).

További, ugyancsak széles csoportot alkotnak a szegénységben megrekedt, *jövő nélküli szűkölködők*. Nagyon hasonlítanak az előző csoporthoz, de a rosszabbodás esélye esetükben kevésbé kézenfekvő: inkább stagnálás valószínű. A folyamatos megélhetési gondok, a gyakori jövedelemhiány és a javulás reményének a hiánya őket is jellemzi. A 45 éven felüli alacsony iskolai végzettségűek vagy szakképzettség nélküliek jelentős része akkor is ide tartozik, ha nem hátrányos helyzetű településeken vagy térségekben laknak. A közepes vagy annál alacsonyabb nyugdíjjal rendelkezők jelentős része szintén e csoporthoz tartozik: szűkös beosztással valahogy kijönnek a nyugdíjból, de helyzetük javulására alig van esély. A fogyatékkal élők jelentős része is ide sorolandó. Ide kell számítanunk továbbá a rossz színvonalú intézmények (elfekvők, otthonok) lakóit, és a pszichiátriai és szenvedélybetegek nem kis részét. Ez a csoport az előzőhöz hasonló, vagy annál még szélesebb kört képvisel, azaz körülbelül 1,5–2 millió embert (15–20%).

Reménytelibb csoportot képeznek az *átmenetileg szegények*, akiknek van esélyük arra, hogy kikerüljenek a rossz helyzetből. Ide tartoznak azok, akiknek van reményük arra, hogy a gyás vagy gyed lejárta után visszatérjenek a munkába; illetve azok, akiknek van valamilyen képzettségük, és remélik, hogy munkát, vagy jobban

fizető munkát találnak, esetleg úgy, hogy lakóhelyet is változtatnak. Ez a csoport az eddigieknél fiatalabb. Ők talán 0,5–1 milliónyian lehetnek (5–10%).

Hogy lehet-e mindezen változtatni, az elsősorban politikai kérdés – egyidejűleg lenne szükség kormányzati akaratra és a társadalom közakarátára. A kormányzat azonban mind ez ideig nem nézett szembe a probléma komplexitásával, információk tömege hiányzik, a civil társadalom egésze pedig – noha önkéntes segítők egyre többen vannak – még meglehetősen passzív e tekintetben.

*

Az Európai Unió három éve központi kérdéssé tette a „Szociális Európa” ügyét. 2001-ben valamennyi tagország elkészítette a társadalmi befogadásért és a kirekesztés és a szegénység ellen teendő lépések kétéves tervét (Európai Bizottság 2001). Ezeket az Európai Bizottság 2001 decemberében fogja nyilvánosan értékelni a laekeni csúcstalálkozón. Irigységgel vegyes szomorúsággal olvastam a terveket, s noha egyelőre a szociálpolitika nincs a csatlakozás napirendjén, nehezen tudom elképzelni, hogy előbb-utóbb ne kerüljön mérlegre az, ami Magyarországon ez ügyben történik vagy nem történik. Nem csak a magyar szegénység elemi érdeke, hanem az egész ország közérzete és a későbbi csatlakozási problémák elkerülése is gyökeres változtatásokat tenne szükségessé e téren.

Az idősök szegényedése*

Széman Zsuzsa

Néhány szó az öregedésről

A magyar társadalom mind demográfiai, mind társadalmi szempontból a gyorsan öregedő társadalmak közé tartozik. 1980-ban a 60 éven felüliek aránya 17,1%, 10 évvel később 18,9%, 2000-ben pedig már 19,7% volt. A trend érvényesül a 70 éven felülieknél is (KSH 2000c). Az előrejelzések további növekedést ígérnek.

A biológiai öregedést tovább súlyosbítja a *társadalmi öregedés*, vagyis a nyugdíjasok össznépeségen belüli arányának emelkedése. Míg 1990-ben a nyugdíjasok lakosságon belüli aránya mindössze 24,3% volt, ez a mutató rövid idő, mindössze tíz év alatt 31,2%-ra nőtt. Ennek hátterében a megváltozott társadalmi, gazdasági körülmények állnak. Az elmúlt tíz évben ugyanis a munkanélküliség elkerülésének egyik leginkább használt eszköze a különböző csatornákon történő, nyugdíjas kor előtti korai „kivonulás” volt: a rokkantnyugdíjazás, az előnyugdíj, a korengedményes nyugdíj (korkedvezményes nyugdíj – ez utóbbi a veszélyeztetett munkakörökben hagyományos forma).

Az idősök és a szegényedés általános magyar problémája

Az inaktivitás – akár a nyugdíjas kor elérése után, akár előtte – az egyént elindította az elszegényedés útján. A 80-as években, a nyugdíjak valorizációja híján – ekkor a gazdaságnak már kétjegyű inflációval kellett számolnia – a nyugdíjazás rövid időn belül elszegényedéshez vezetett, függetlenül a munkaerőpiacon betöltött korábbi pozíciótól, szaktudástól, a szolgálati idő hosszától. A 80-as évek végén még nem volt nyílt (csak rejtett) munkanélküliség. A társadalom legszegényebb rétegei közé ekkor elsősorban a nyugdíjasok, az idős emberek tartoztak. Míg 1987-ben a nyugdíjasok egynegyede a legalsó jövedelmi decilisbe esett, az aktív háztartásoknál ez az arány nem érte el a 6%-ot. Tíz évvel később – elsősorban a nagyarányú munkanélküliség megjelenésével, amely a 90-es évek elején meghaladta a 10%-ot – az alsó decilisbe került az aktív lakosság valamivel több mint egytizede. Némi képp javult a legrosszabbul élő nyugdíjasok helyzete a legalsó decilisen belül, de a második és a harmadik decilisben még mindig magas volt az arányuk. A 90-es évek második felére összességében a *három legalacsonyabb* decilisbe került a nyugdíjasok *egyharmada* és az *aktívak* 28,7%-a. Másként megfogalmazva ezt úgy

* A tanulmány alapjául a QLRT–1999–02236 számú MOBILATE elnevezésű nemzetközi EU-kutatás szolgált.

mondhatjuk, hogy míg a 80-as évek végén a társadalom *szegényeit* nagyrészt a *nyugdíjasok* alkották – túlnyomó többségüknek átlag körüli nyugdíja volt, ami csak létminimum körüli megélhetést tett lehetővé –, addig a 90-es évek második felére a társadalom szegényei között az időssekkel csaknem azonos arányban megjelentek az *aktív háztartások*, tehát a *fiatalabbak* is. A legfelső három tizedben azonban továbbra is jelentős eltérés volt a nyugdíjas és az aktív háztartások között. A nyolcadik és a kilencedik tizedben kétszer annyi volt az aktív háztartások aránya (5,6% és 12,4% illetve 5,3 és 12,7%). A legfelső decilisben a nyugdíjas és az aktív háztartások közötti különbség megháromszorozódott (13,1% és 42%) (Spéder 1997a).

Az 1994 és 1998 közötti időszakban a kormány kiemelten foglalkozott a nyugdíjasok helyzetével, s több mint 19%-os nyugdíjemelést szavazott meg, ami 1998 után nem valósult meg. A választások közeledtével a jelenlegi kormány is jobban odafigyel a nyugdíjasok helyzetére; 2000-ben a júniusi, évközi nyugdíjemelést követően 42 180 Ft-ra emelkedett az öregségi nyugdíjra jogosultak átlagos havi járandósága. Gyakran hallani arról, s ennek terjesztésében a tömegkommunikáció egy része is részt vesz, hogy a nyugdíjasok viszonylag jó anyagi helyzetben vannak. A helyzet azonban korántsem ilyen felhőtlen és a kérdés igen összetett.

Ha a nyugdíjaknak a keresetekhez viszonyított arányát nézzük, az folyamatosan romlott. 1990-ben a nyugdíjak nettó keresetekhez viszonyított aránya 66,1%, tíz évvel később már csak 57,8% volt, és jöllehet mára valamelyest javult ez a mutató (61,5%), a különbség még mindig jelentős. Ezen túl nemcsak a nyugdíjak nettó keresetekhez viszonyított arányával van probléma, hanem azzal is, hogy a több mint hárommillió nyugdíjast általában egységes tömegként kezelik, pedig igen jelentős mértékben különböznek a szerint, hogy mekkora a nyugdíjuk, mennyi idős, milyen neműek, milyen településen élnek, van-e nyugdíjuk mellett kiegészítő keresetlehetőségük, illetve van-e egyéb jövedelemforrásuk.

Bár igaz, hogy a fiatalabb aktív korú generációk tömegei is a leszakadók közé kerültek, körükben mégis számolnunk kell egy kisebb, de magas, illetve igen magas keresettel rendelkező réteggel, amely az átlagot feljavitja, s akiknek az élethelyzete javult. Ezzel szemben a nyugdíjasok jelentős része az elmúlt tíz évben a nyugdíjazási kor előtt vonult ki a munkaerőpiacról, ennek következtében rövidebb szolgálati idővel rendelkezett. A nyugdíjas korhatár előtti nyugdíjazás adott esetben csak bizonyos „büntetőpontokkal” volt lehetséges, ami a nyugdíjat csökkentette. Ugyanakkor az inaktív – így a nyugdíjas – háztartásban élők fogyasztási indexe 2001. augusztus végéig átlagosan 1,3%-kal volt magasabb, mint a lakosság egészére számolt infláció (KSH-számítás, 2001). 2001-re éves átlagban 10% felett várható a nyugdíjas háztartásban élők fogyasztói árindexe, szemben a lakosság egészére számított 9,3%-os éves átlagos árdrágulási ütemmel. Ezek az adatok is alátámasztják a nyugdíjasok problémáival foglalkozók által régóta emlegetett tézist, nevezetesen, hogy a nyugdíjasok fogyasztási szerkezetében – a társadalombiztosítási támogatás ellenére is – igen magas költséget képvisel a gyógyszerkiadás, ami elsősorban a nyugdíjas lakosság rendkívül rossz egészségi állapotából következik. Ugyancsak megterheli a nyugdíjasok háztartását a rezsiköltség. A városokban, különösen a

lakótelepeken élő nyugdíjasok a szolgáltatási rendszerek miatt (nem szabályozható távfűtés, közös költségek stb.) képtelenek vagy csak nagyon keveset tudnak ezeken a telepeken spórolni, melyek adott esetben nyugdíjuk 50–60%-át is kitehetik. Összességében az élelmiszerek, a gyógyszerek és a lakásköltségek a nyugdíjasok fogyasztói árindexébe 60%-kal számítanak be, míg ez a lakosság egészére kivetítve mintegy 40% (KSH számításai). Szegények lennének tehát a nyugdíjasok? A kérdést egy 2000-ben végzett kutatás elemzésével próbáljuk megválaszolni.

A szegényedés vizsgálata egy kutatás tükrében

Egy öt országra (Finnország, Hollandia, Magyarország, Németország, Olaszország) kiterjedő nemzetközi kutatás keretében Magyarországon összesen 605 főt kérdeztünk meg egy 128 kérdést tartalmazó strukturált kérdőívvel. A vizsgálat kétfajta településre, egy délnyugat-magyarországi nagyvárosra és egy alföldi községre terjedt ki. A magyar mintában a falusi megkérdezettek száma 300, a városiaké 305 fő volt, két korcsoportban: az 55–74 évesek körében és a 75 éven felülieknél. A mintában mindkét korcsoportban egyforma arányban voltak jelen férfiak és nők. A vizsgálat az idősek lakáson kívüli mobilitási szokásaival, aktivitásával, utazási szokásaival, tevékenységi struktúrájával foglalkozott és számos egyéb, így egy jövedelemre vonatkozó kérdésblokkot is tartalmazott. Tisztában vagyunk a vizsgálat és a minta méretének korlátaival, de a minta jövedelemmel kapcsolatos adatai ennek ellenére érdekesek, mert bepillantást engednek a városi és a falun élő nyugdíjasok jövedelmi helyzetébe és a következő kérdésekkel szembesítenek: Hogyan képes a nyugdíjas generáció jövedelmet teremteni magának? Elég-e a nyugdíja, vagy megélhetéséhez szüksége van egyéb jövedelmi forrásokra is? Ha ez utóbbi szükséges, kinek milyen lehetősége van kiegészítő jövedelmekre? Társadalmi szinten elfogadhatjuk-e, hogy azok élnek jobban idős korukban, akik képesek nyugdíjukat valamilyen módon kiegészíteni, kompenzálni? Mennyire játszik szerepet ebben a kompenzációban a korábbi megtakarítás? Összességében az idősek mennyire elégedettek anyagi helyzetükkel, élethelyzetükkel?

A háztartások jövedelme

A mintában szereplők majdnem egyharmada, főleg a többszemélyes háztartásban élő idősek nem válaszoltak arra a kérdésre, hogy mennyi a háztartás nettó havi jövedelme. A visszautasító válaszolók körében ezért egy újabb kérdést tettünk fel, és megkértük őket, hogy a háztartás jövedelmét sorolják be különböző jövedelmi kategóriákba. Ezzel a kombinált módszerrel a mintában szereplő idősek 90%-ának jövedelmi helyzetéről kaptunk információt.

A megkérdezett háztartások *átlagos havi jövedelme* 51 290 Ft volt. Ez az átlag azonban igen nagy eltérést mutatott város–falu bontásban. A háztartások havi nettó jövedelmének átlaga a városban az 55–74 éves („fiatalabb”) férfiak körében volt

a legmagasabb. Őket a városi 75 éven felüli („idősebb”) férfiak, majd a városi 55–74 éves nők követték. A falusi „fiatalabb” és „idősebb” férfiak és a városi 75 éven felüli („idősebb”) nők háztartásának átlagos nettó havi jövedelme között alig volt eltérés, de messze elmaradtak a „fiatalabb” városi korosztályok és a 75 éven felüli városi férfiak háztartásának átlagos havi nettó jövedelmétől. Hozzájuk képest a falusi „fiatalabb”, de különösen az „idősebb” nők háztartásának havi nettó átlagjövedelme is sokkal alacsonyabb volt (lásd a 66. oldalon felülről a második táblázatot).

A havi *egy főre eső nettó jövedelmet* vizsgálva ismét a városi „fiatalabb” férfiak és nők állnak az élen. Az ő egy főre jutó havi átlagos jövedelmük 34 351 Ft, illetve 32 566 Ft volt. Ettől az összegtől valamivel elmaradtak a városi „idősebb” férfiak (31 936 Ft). Ugyanakkor a városi „idősebb” nők a „fiatalabb” korcsoportokkal összehasonlítva sokkal kisebb összegű havi átlagos nettó jövedelmet mondhattak magukénak: a 75 éven felüliek havi egy főre jutó átlagjövedelme mindössze 84%-a volt az 55–74 éves városi nőkének.

Város–falú bontásban az egy főre jutó havi nettó jövedelem még jelentősebb eltérést mutatott, s ez az eltérés a legmarkánsabban a „fiatalabb” férfiaknál jelentkezett. A falusi „fiatalabb” férfi korosztály havi egy főre jutó átlagos nettó jövedelme mindössze 69%-a volt a hasonló korcsoportú városi társaikénak. A 75 év feletti városi és falusi nőket leszámítva, a másik korcsoportban és a másik nemnél is hátrányban voltak a falun élők: jövedelmük városi társaikénak mindössze 86–87%-át alkotta (lásd a 66. oldalon alulról a második táblázatot).

A városi férfiak magasabb havi átlagos nettó jövedelme hosszabb szolgálati idejükkel, korábbi jobb munkaerőpiaci helyzetükkel (ennek következtében magasabb jelenlegi nyugdíjukkal) és nem utolsósorban azzal függ össze, hogy egy részük valamilyen módon most is visszacsatlakozik a munkaerőpiacra (lásd a 66. oldalon lévő legelső és a 67. oldalon lévő két felső táblázatot). Fény derült arra is, hogy *a teljes munkaidőben* a munkaerőpiacra visszacsatlakozók között a férfiak aránya négyszer több, mint a nőké, a városiak közül közel háromszor többen éltek (élhettek) ezzel a lehetőséggel, mint a falun élők, s hasonló volt az arány a „fiatalabb” korosztályok körében is az „idősebbekhez” képest.

A kutatás rávilágított, hogy az 55 éven felüliek főleg nyugdíjasok, ugyanakkor tévedés lenne helyzetüket pusztán nyugdíjuk alapján megítélni (lásd a 67. oldalon felülről a harmadik táblázatot), bár a megkérdezettek túlnyomó többségének jövedelmi struktúrájában a legnagyobb aránnyal a nyugdíj szerepel. Fontos megjegyezni, hogy mind a teljes, mind a részmunkaidő – jöllehet elég alacsony aránnyal – de jelen van a jövedelmi szerkezetben, amelyben egyébként nagy szerepet kap a háztáji gazdaság: a falun élők esetében ez az arány csaknem 20%-os. A teljes, illetve részmunkaidőt, valamint a háztáji gazdaságot jövedelemjavító tényezőkként kell felfognunk, amelyek segítik megakadályozni az idősök lecsúszását, társadalmi marginalitásba kerülését. Ezek olyan tényezők, amelyek ellensúlyozzák a nyugdíjak vásárlóerejének csökkenését. A korai nyugdíjazás, a szociális segély, a munkanélküli járadék megjelenése a jövedelemszerkezetben ugyanakkor inkább „negatív tartalmú”, átlagjövedelem-rontó tényező. A korai nyugdíjazás általában alacso-

nyabb nyugdíjat von maga után, ami már viszonylag fiatal korban hátrányos helyzetbe sodorhatja az érintetteket, ha nem tudnak a munkaerőpiacra visszacsatlakozni vagy a fekete gazdaságban munkát vállalni, vagy nem képesek valamilyen más módon jövedelmüket kiegészíteni. Mivel a felmért férfiak jelentős részénél nem volt ilyenre lehetőség, nem véletlen, hogy a falusi 55–74 éves férfiak egy főre eső átlagos havi jövedelme még a falusi legidősebb nők jövedelmét sem érte el.

Ennek ellenére a falun élő fiatalabb korosztály elégedettségi szintje volt a legmagasabb egy 0–10-es skálán mérve (ahol a 0 a legalacsonyabb, a 10 a legmagasabb értéket jelölte). A jövedelemmel való elégedettség átlagban 5,8-et ért el, ami más országokkal összehasonlítva a legalacsonyabb mutató volt (Olaszországban és Németországban ez az érték 7, Hollandiában 7 és 8, míg a skandináv típusú nyugdíjrendszerrel és jóléti politikával rendelkező Finnországban 8 és 9 között volt). Nálunk az átlagérték nemek, kor és település szerint erősen szóródott (lásd a 67. oldalon alulról a második táblázatot).

A legmagasabb egy főre jutó jövedelmet a városi férfi nyugdíjasok mutatták, körükben sokkal többen tértek vissza a munkaerőpiacra, mint a falusiak. Ennek ellenére ők és a „fiatalabb” városi nők voltak a legelégedetlenebbek jövedelmi helyzetükkel. Utóbbiak körében az elégedettség még a középértéknek nevezhető ötöt sem érte el. A legmagasabb elégedettséget ugyanakkor az 55–74 éves falusi férfiak és nők mutatták (9,1 és 7,3-es értékkel), akiknek pénzben kifejezhető jövedelme igen alacsony volt. Mint az előzőekből láttuk, falun a kompenzálás legjobb ellenszere a háztáji gazdaság, amely itt mind a „fiatalabb” nők, mind a „fiatalabb” férfiak számára fontos volt, bár a férfiak jövedelmi forrásának megjelölésekor másfélszer többször fordult elő, mint a nőkénel. A háztáji gazdaságnak mint kompenzálási lehetőségnek tehát a férfiaknál komolyabb szerepe van, részben ezért is elégedettebbek. A falusiak magasabb elégedettségi szintjéhez azonban alacsonyabb igény szintjük is hozzájárul, amely az iskolai végzettséggel és a falusi, szerényebb életmóddal függ össze.

Iskolai végzettség – életmód – egészség

A falusiak 3%-a írástudatlan volt, 41%-uk pedig nem fejezte be az általános iskolát sem, szemben a városiakkal, ahol az írástudatlanok aránya elenyésző volt és csak 16%-ot tett ki az általános iskolát be nem fejezettek aránya. Ugyanakkor a városban közel négyszeres volt a középiskolát végzettek és a falusi 2%-hoz képest 11%-os a befejezett egyetemmel rendelkezők aránya (lásd a 67. oldalon a legalsó táblázatot). Nyilvánvaló, hogy a különböző iskolázottság különböző igénystruktúrával párosul (pl. a városi idősöknek igényük van [lenne] újságok, folyóiratok olvasására, moziba, színházba szeretnének járni, ami mind többletköltséget ról[na] rájuk). A „fiatalabb” városi férfiak mintegy ötöde rendelkezett gépkocsival, amelynek fenntartása ugyancsak költséges. Falun nagyon alacsony volt a gépkocsival rendelkezők aránya. Az általános közlekedési eszköz ott a kerékpár (illetve a gyaloglás). Nem véletlen ezért, hogy a nyugdíjba vonulás utáni néhány év során (általában öt év alatt) a

megkérdezett nyugdíjasok abbahagyták az autóvezetést, még akkor is, ha rendelkeztek autóval. A másik négy ország tapasztalata szerint a minta nyugdíjasainak nagy része (pl. Olaszországban 93%-uk) rendelkezett autóval, s az idősök vezetési szokásai vagy változatlanok maradtak, vagy még többet vezetnek a nyugdíjazás után. A magyar társadalomban mégis az a hit él, hogy a nyugdíjasok viszonylag jó anyagi helyzetben vannak. Pedig a nyugdíjasokkal kapcsolatos alapkérdés az, hogy miért kell emberek tömegeinek egy végigdolgozott élet után, amely során a munkaerőpiac aktív tagjaiként rendszeresen befizették társadalombiztosításukat, nyugdíjas korukra fokozatosan alább adniuk igényeiket, s egészségileg is leépülve a társadalom peremére kerülniük?

A krónikus betegséggel rendelkezők aránya már a „fiatalabb” városi férfiak körében is elérte a 25%-ot, a falusi férfiaknál pedig ez 46%. A falusi „idősebb” nők körében a megkérdezettek kétharmadának van krónikus betegsége (lásd a 68. oldalon a legfelső táblázatot). Nem véletlen tehát, hogy az idősök kiadási szerkezetében a gyógyszerkiadás igen jelentős tétel – s ez különösen így van a falusi idős nők alacsony nyugdíja esetében. Ennek következtében nem meglepő, hogy a 0–10 közötti értékeket képviselő skálán az egészséggel kapcsolatos elégedettség igen alacsony volt (lásd a 68. oldalon a középső táblázatot).

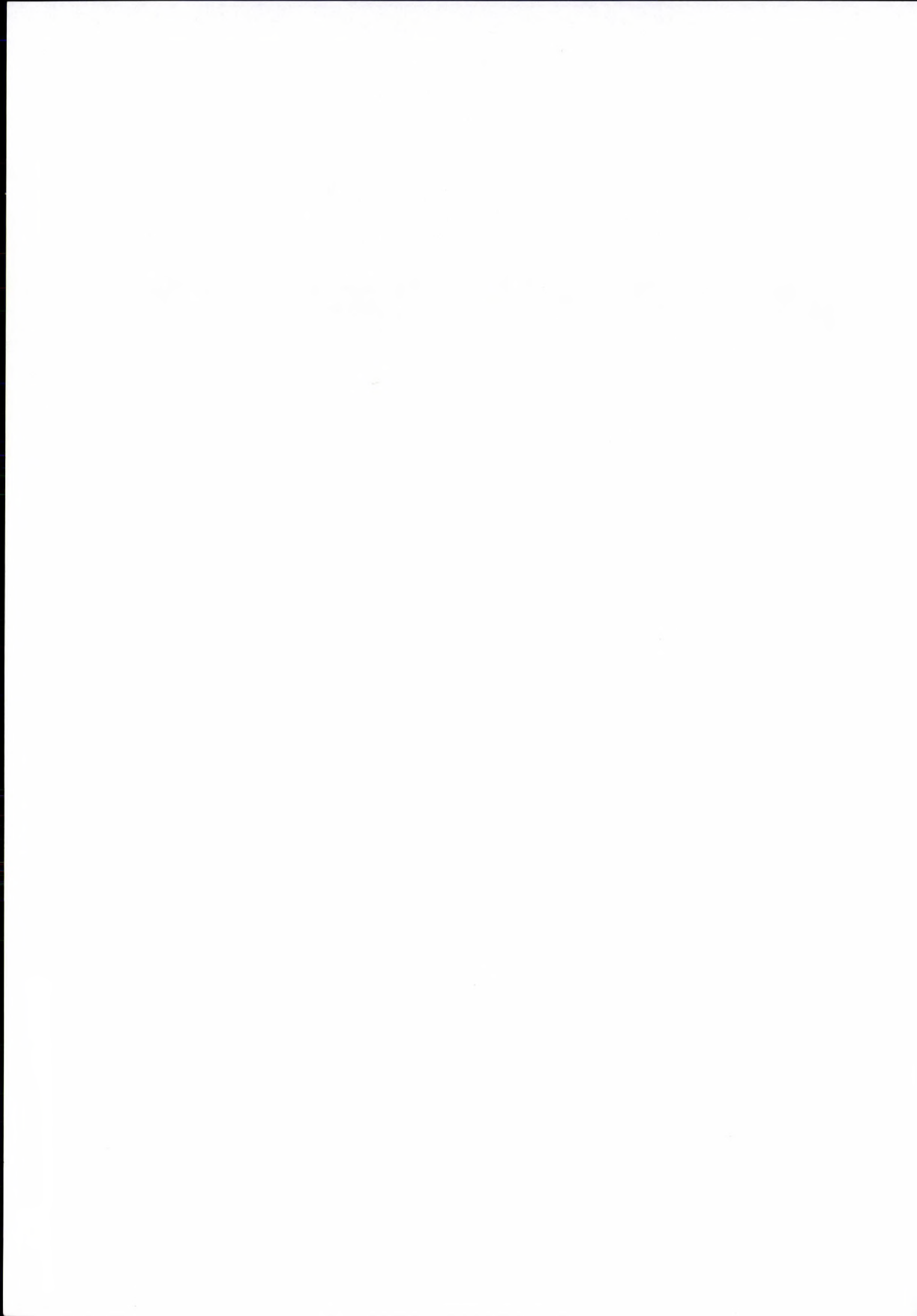
Egészségi állapotukat a megkérdezettek átlagosan 5,2-nek ítélték. Település, kor és nem vonatkozásában eltéréseket találtunk. A legjobbnak a városi 74 év alatti férfiak találták egészségi állapotukat, akiknél az átlag 6,1 volt. Ez az egyetlen érték közelítette meg a másik négy ország értékeit, ahol az átlagok mind magasabbak voltak. A legrosszabb eredményeket a falusi 75 éven felüli nők mutatták, akik körében az átlag a „közepes” értéket sem érte el (4,5).

Nyilvánvaló, hogy a legidősebb korosztály az, amelynek kicsi a nyugdíja, akik körében a pénzben kifejezhető többletjövedelem a legalacsonyabb, egészségi állapotuk a legrosszabb és akik legkevésbé tudják megteremteni egyéb kompenzáló forrásait (pl. háztáji). Nem áll rendelkezésükre megtakarított tőke vagy egyéb pénzforrás sem. (Láttuk, hogy ez utóbbi a jövedelemszerkezetben egyébként is elenyésző arányt képviselt.)

Összegzés

A mai nyugdíjasok egész életciklusát tekintve továbbra is megmarad az alapkérdés: miért kell a magyar idősöknek – finn, holland, német és olasz társaikkal ellentétben – az évek múlásával nemcsak egyre rosszabb egészségi, de jövedelmi, s ennek következtében társadalmi helyzetbe is kerülniük? Nyugdíjuk nem vagy csak korlátozottan elég megélhetésükhöz. A nyugdíjazás ténye így egyértelműen az egyén életkörülményeiben bekövetkezett negatív változást jelent. A magyar idősödő vagy idős embereknek nincsenek tartalékaik, korábbi életútjuk során nem is halmozhattak fel jelentős tőkét. Ezért pillanatnyi anyagi szintjük attól függ, hogy képesek-e kiegészítő források megszerzésére, akár úgy, hogy valamilyen munkát vállalnak, akár úgy, hogy a háztáji gazdaságban tevékenykednek. Valóban így kell ennek

lennie? Társadalmi szinten semmiképp nem fogadhatjuk el, hogy a nyugdíjasok egy ledolgozott élet után a „nadrágszj”-taktikát alkalmazzák. Az EU-csatlakozás küszöbén egy ilyen nagy horderejű kérdést nem lehet egyéni megoldásokkal kezelni. Az idősök alacsony anyagi elégedettségi szintje jól tükrözi önértékelésen alapuló helyzetüket, aminek pedig igen fontos szerepe van a jó társadalmi közérzet kialakulásában. A (mintabeli) alacsony magyar elégedettségi szint négy európai országgal való összehasonlításban ugyanakkor hangsúlyosan jelzi azt a szakadékot, amely pillanatnyilag még Magyarország és az EU-országok között fennáll. A visszamenőleges nyugdíjemelések csak tüneti kezelések, s nem alkalmasak arra, hogy átfogóan rendezzék az alapvető problémát, a helyzet javítását.

Gyermekek és gyermekes családok szegénysége Magyarországon

Spéder Zsolt

Bevezető: rétegződés, szegénység és demográfia

Egy társadalom tagolódását a következő tényezők meghatározása és elemzése révén szokás magyarázni: a tulajdonviszonyok (osztályok), a foglalkozás (foglalkozási helyzet vagy presztízs), újabban pedig a különböző (gazdasági, kulturális, kapcsolati) tőkeformák, valamint az etnikai hovatartozás (Róbert 1997). A demográfiai jellemzők közül az érintettek neme is számtalan vizsgálatnak képezi központi elemét, a további demográfiai jellemzők – így a kor és a családszerkezet – azonban csak ritkán kerülnek említésre. Pedig ismerünk olyan, mára már klasszikussá vált elméletet – itt elsősorban Lenski gondolataira utalunk (Lenski 1966) –, amely a társadalmi tagolódásban érdemi szerepet tulajdonít a generációs hovatartozásnak. A legújabb, többdimenziós megközelítésekben a nem és a kor mellett a családszerkezet is külön szerepet kap. A szegénységvizsgálatok ugyanakkor már nagyon korán, Rowntree munkássága idején felfedték, hogy az életkornak, és azon belül is a gyermekszületés tényének nem elhanyagolható a szerepe a szegénységkockázatok társadalmon belüli eloszlásában. A gyermekvállalás a szűkösség éveivel járt együtt, a gyermekek ifjúvá növekedése a fiatalok munkavállalása következtében a családi élet bőségének időszakát hozta, az öregség, a magányossá válás pedig újra szegénységben telt (Rowntree 1901). A legújabb szegénységvizsgálatokban, illetve a szociális segélyezettettek összetételének elemzésében sincs ez másképpen. Gondoljunk csak az olyan demográfiai csoportokra, mint a sokgyermekesek, a munkát nem találó fiatalok, az egyedül élő idősek, a gyermeküket egyedül nevelők, és a válás után egyedül maradók. A demográfiai jellemzők – itt elsősorban a korra és a családösszetételre gondolunk – szegénységkockázatokat növelő, társadalmi különbségeket létrehozó tényezőkké váltak. Természetesen nem önmagukban, hanem mert, mint ahogy ezt látni fogjuk, a demográfiai események és mintázatok tipikus gazdasági helyzetekkel járnak együtt, illetve meghatározható jóléti újraelosztási pozíciókhoz kapcsolódnak.

Cikkünkben a szegénység generációspecifikus összefüggéseivel, azon belül részletesebben a gyermekszegénységgel fogunk foglalkozni. Először áttekintjük a generációs szegénységkockázatok hosszú távú alakulását, és megvizsgáljuk, hogy milyen tényezők játszottak abban szerepet. Ezt követően a családszerkezet és a szegénység összefüggéseire térünk rá, elemezzük a családspecifikus, illetve a gyermekspecifikus életkörülmények közötti esetleges különbségeket. Egy kísérleti vizsgálat adatait felhasználva bemutatjuk, hogy a lakosság szerint mi szükséges ahhoz, hogy a gyermekek életkörülményeit tűrhetőnek tekinthessük. Tanulmányunkat a gyermekspecifikus életkörülmények néhány összetevőjének vizsgálatával fejezzük be.

Elemzésünk során jövedelemspecifikus és életkörülményeken alapuló (deprivációs jellegű) szegénységmegközelítéseket egyaránt alkalmazunk. Az első esetben azt feltételezzük, hogy szegények azok, akiknek egy meghatározott jövedelmi szintnél (általában az átlagjövedelem 50%-ánál) kevesebből kell megélniük. Ekkor az egyének és családjaik jóléti helyzetét az egy főre jutó ekvivalens jövedelemmel mérjük. A második esetben azokat tekintjük szegénynek, akik nem rendelkeznek a megfelelő életkörülmények bizonyos komponenseivel (pl. nincsen lakásukban fürdőszoba, nem tudnak naponta meleg ételt enni, télen nincs pénzük meleg cipőre stb.). (A témáról és a módszertani megfontolásokról részletesebben lásd a Spéder 2000, Spéder – Monostori 2001 munkákat.)

A generációs szegénységkockázatok hosszú távú trendjei: a múlt és a közelmúlt

Mára már közismert, hogy noha a szocializmus időszakában a szegénységről beszélni, írni nem lehetett, a szegénység, a hátrányos jövedelmi helyzet, elmaradott életkörülmények akkor is jelen voltak a társadalom nem kis szegmensében (Andorka 1989, Bokor 1987, Szalai 1990). Tagadhatatlan az is, s az emberek jelentős hányadában máig az a kép él, hogy a szocializmus időszakát az egyenlőtlenségek, a szegény népesség részarányának csökkenése jellemezte. Kevésbé vált viszont a köztudat részévé az, hogy a 80-as években elindult az egyenlőtlenségek és egyben a szegény népesség részarányának növekedése (Andorka 1989, Kolosi 1987).

E tendenciákkal együtt megváltozott az egyes társadalmi csoportok és generációk szegénységkockázata. Míg a 60-as években a falusiak, a mezőgazdasági munkások és a nyugdíjasok között találhattuk a legtöbb szegényt, addig a 80-as évekre megnőtt a városiak, a segédmunkások és a gyermekesek szegénységkockázata. Cikkünk szempontjából a generációs szegénységkockázatok áthelyeződésének van jelentősége. A gyermekek átlag feletti szegénységkockázata már a 70-es években megjelent, és akkor még az idősek – különösen a 70 év fölöttiek – szegénységkockázata is messze az átlag felett volt. Az idősek szegénységkockázata a 80-as évek végére átlagossá vált, a gyermekeké azonban tovább növekedett (lásd a 68. oldalon az alsó táblázatot). Vajon milyen tényezők húzódnak meg a fenti tendenciák mögött? Andorka Rudolf a 80-as évek végén megjelent összefoglaló cikkében a következő tényezőkre hívta fel a figyelmet. Egyrészt általánossá vált a nyugdíjbiztosítás intézménye, másrészt emelkedett a nyugdíjak bérekhez viszonyított reálértéke. Harmadrészt javult a nyugdíjasok összetétele: a fiatal nyugdíjasok több nyugdíjat kapnak, mint az idősebbek. Végül pedig: a munkapiacra a fiatalok és az idősek közötti bérkülönbségek a fiatalok rovására nőttek, ami a gyermekesek relatív helyzetének romlásával járt (Andorka 1989). A 90-es évek fordulóján tehát a gyermekesek már rosszabb helyzetben voltak mint az idősek.

Az átalakulás a jövedelmi–jóléti helyzetet illetően nem egyformán érintette a generációkat. Tovább erősödtek, vagy inkább radikalizálódtak a 80-as években

beindult folyamatok. Az idősek aránya a szegények között folyamatosan csökkent, a gyermekeké pedig drasztikusan nőtt (lásd a 69. oldalon a felső táblázatot). A demográfiai szegénység a gyermekszegénység egyik szinonimájává lett. Míg 1992-ben a csecsemőkorúak 16%-a, addig öt évvel később több mint 30%-a élt szegény családban. Az óvodáskorúaknál 14%-ról 26%-ra, az általános iskolás korúaknál 12-ről 22%-ra nőtt a szegény gyermekek részaránya. Nem hiába állapította meg a UNICEF firenzei kutatóközpontja már a 90-es évek közepén, hogy a volt szocialista országokban a gyermekek a rendszerváltás vesztesei (UNICEF 1994). Ezzel egyidejűleg az idős korcsoportok aránya a szegények között kevesebb mint a felére csökkent: a 60 éveseknél 10%-ról 3%-ra, a 70 év fölöttieknél 11%-ról 4%-ra. Ne felejtkezzünk el azonban arról az új jelenségről, hogy az idős generáción belül is érzékelhető differenciálódást tapasztalhatunk (Spéder 2000). A 90-es évek végén – bizonyára a kormányzati politika hatására is – jelentősen csökkent a csecsemőkorúak szegénységkockázata (Szívós – Tóth 2000a), amely azonban még mindig a teljes népességet képviselő átlag kétszeresét teszi ki. Ugyanakkor valamelyest nőtt az idősek szegénységaránya, bár még mindig kedvezőbb az átlagnál.

Vajon mi az oka annak, hogy az átalakulás tíz esztendeje alatt a generációs jövedelmi és jóléti helyzetekben ilyen erőteljes változás következett be? Az egyik legfontosabb tényező, hogy a különböző jövedelemtípusok értékállósága a 90-es években eltérően alakult. Döntő szerepet játszott a nyugdíjak és a családi támogatások reálértéke közötti olló szűnyílása. Míg ugyanis a nyugdíjak a bérekhez viszonyítva többé-kevésbé megőrizték értékállóságukat, addig a családi pótlék értéke radikálisan csökkent. Ezen túl a munkanélküliség sem egyformán érintette a gyermekes családokat és az idősebbek háztartásait; leginkább a gyermekesek családjait sújtotta. Nem elég, hogy a bérjövödelmeket a munkanélküli járadék váltotta fel, még ez utóbbi reálértéke is romlott az évek folyamán. A munkanélküli járadék reálértéke ugyanis még a családi pótlékénál is jobban csökkent. A jövedelemtípusok reálértékének eltérő alakulása mögött nem nehéz politikai szempontokat észrevenni. A nyugdíjasok egy szempontból bizonyosan egységesek: figyelnek nyugdíjuk értékállóságára, ennek alakulása nagymértékben befolyásolhatja politikai reagálásukat. A társadalom e szempontból egységes legnagyobb választó csoportjának reagálását pedig egyetlen párt sem hagyhatja figyelmen kívül (Milanovic 1997).

Gyermekszám és családszerkezet

Újabb összefüggésekről kapunk képet, ha megvizsgáljuk, hogy milyen családtípusokban élnek a gyermekek, és az eltérő családtípusokban milyenek a szegénységkockázatok. Két családtípus, a sokgyermekesek és a gyermekeiket egyedül nevelő szülők esetében minden hazai és nemzetközi kutatás egyértelműen magas szegénységkockázatról számol be.

Korábbi munkáinkban mi is többször felhívtuk a figyelmet arra, hogy a gyermekszám szerepe kiemelkedő a családok szegénységhelyzetének kialakulásában.

A sokgyermekes családok esetében nagyon magas a keresztmetszeti és a tartós szegénységi ráta, szegénységkockázatuk az átlag háromszorosát is meghaladja (lásd a 69. oldalon az alsó táblázatot). Egyharmaduk keresztmetszeti szegény, ezek több mint fele – az összes sokgyermekes család egyötöde – tartósan szegény. Gyakran felmerül, hogy a sokgyermekes családok között milyen a roma származásúak aránya. Jóllehet a kutatásaink során használt adatok elemszáma nem túl nagy, és ismertek az etnicitás meghatározásának problémái, csak közelítő, szemléltető számaink lehetnek. Becslésünk szerint a nagycsaládokban élők kevesebb mint egyötöde (súlyozott longitudinális adataink szerint 16%-a) cigány. Ugyanakkor a tartósan szegények között többen, majdnem kétszer annyian vannak nagycsaládos romák, mint nagycsaládos nem romák. Az utóbbiak előfordulása inkább az átmenetileg szegények között gyakoribb.

A családtypusok összehasonlításakor a gyermeküket egyedül nevelők esetében is nagyon magas szegénységrátát találunk. A gyermeküket egyedül nevelőket és gyermekeiket a szegénység minden más családtypusban élőkénél jobban veszélyezteti. A szegénységi kockázataikat jellemző arányszámok – különösen a tartós szegénységet tekintve – a legrosszabb helyzetben lévő sokgyermekesekéit közelíti. Szinte minden nemzetközi vizsgálat arról ad számot, hogy a gyermeküket egyedül nevelő anyáknak messze átlagot meghaladó a szegénységkockázatuk (McLanahan – Sandefur 1994).

A gyermeküket egyedül nevelő szülők szegénységének és sérülékenységének megértéséhez érdemes megvizsgálni e családforma létrejöttének körülményeit. Alapvetően kétféle úton keletkeznek az ilyen csonka családok. Vagy a kiscsalád felbomlásával, amelynek legjellemzőbb oka a válás, de az elhalálozást sem szabad figyelmen kívül hagyni, vagy pedig a házasságon kívüli születések egy része generálja ezt a családformát (S. Molnár és társai 1998).

A legelterjedtebb a válás révén létrejövő egyszülős családforma. Kétkeresős család esetén a válással csökken a keresők, ugyanakkor többnyire megmarad az eltartottak száma. Rosszabb a helyzet, ha a gyermekeket nevelő szülő – ez általában az anya – háztartásbeli vagy inaktív volt. Burkhauser és Duncan (1991) szerint a nőket sokkal inkább fenyegeti az a veszély, hogy a válás következtében romlik anyagi helyzetük. Szerintük ennek csak egyik oka az, hogy a gyermekek többnyire a nőknél maradnak. Másik oka, hogy munkavállalásuk során kevésbé tudnak rugalmasak lenni, hiszen a háztartásban legtöbbször nincs más aki a gyermekek ellátása, gondozása terén feladatokat vállalhatna át.

A másik jellegzetes és egyre inkább jellemző oka e háztartástípus létrejöttének a házasságon kívüli születések növekvő aránya. 2000-ben Magyarországon az újszülöttek egyharmada házasságon kívül született. Ez esetben is általános demográfiai folyamatról, nem pedig magyarországi jelenségről van szó. Noha tudjuk, hogy a házasságon kívüli születések nagyobb számban élettársi kapcsolatban történnek, nem elhanyagolható a születés előtt és után is egyedül élők aránya. Pongráczné és S. Molnár vizsgálata szerint ez utóbbi a házasságon kívül szülő nők 30%-ánál van így (S. Molnár és társai 1998). A házasságon kívül gyermeket szülő nők iskolai végzettsége messze átlag alatti: 56%-uk legfeljebb általános iskolát

végzett, s 5% körüli az egyetemet végzett anyák részaránya. A szerzők szerint a házasságon kívül szülő nők társadalmi csoportjának „kettős arculata” van: egyik jellegzetes csoportja nagyon fiatal és alacsony iskolázottságú, gyakran cigány származásúakból, másik karakterisztikus csoportja harmincas, magasabb iskolázottságú, önálló egzisztenciával rendelkező nőkből tevődik ki.

A gyermekek szegénységáránya életkoruk növekedésével ugyan csökken, de folyamatosan átlag feletti. Ez igaz a gyermekek longitudinális szegénységhelyzetére is (lásd a 70. oldalon a felső táblázatot). A legfiatalabbak között találjuk arányaiban a legtöbb tartósan szegényt. Ez még plasztikusabban látszik, ha a családokat a legfiatalabb gyermekük életkora szerint tipizáljuk (lásd a 69. oldalon az alsó táblázatot). Az átmenetileg szegények között nem annyira egyértelmű ez az összefüggés, ám a gyermekek az átmenetileg szegények között is felülreprezentáltak. Ezen jellegzetességek egymással ellenkező hipotézisek megfogalmazását engedik meg. A tartósan szegények magas részaránya arra utal, hogy a gyermekszegénység a 90-es évek Magyarországon nem csak az életciklus elejének egy epizódja, hanem tartós jelenség. A gyermekek átlag feletti aránya az átmeneti szegények között ellenben éppen arra utal, hogy a gyermekszegénységből ki lehet(ett) lépni, és ez még a 90-es évek elejére is igaz.

Vannak-e jóléti különbségek a családon belül?

A szegénységkutatások a családon belüli jóléti egyenlőségből, tehát abból indulnak ki, hogy az adott jövedelemből a család ugyanazt az életszínvonalat, ugyanazt a fogyasztást biztosítja minden tagja részére. Egyszer-egyszer, általában a családon belüli viszonyokat elemző kutatóknál, például a családon belüli hatalmi viszonyokat firtató írásokban felvetődik azonban az, hogy érdemes lenne a családon belüli diszparitásokat is vizsgálni (Graham 1987, Spéder 1997b). Noha azt gondoljuk, hogy a családon belüli jólét „oszthatatlan”, nem vethető el olyan tipikus helyzetek feltételezése, amikor valamilyen ideiglenes, vagy tartós egyenlőtlenség alakul ki. A szülők és gyermekek közötti eltérő jóléti helyzeteket sem zárhatjuk ki. Szociográfiai írások sokszor mutatnak be olyan magatartást, hogy a szülők célja, hogy „gyermekük többre vigye, mint ahogy az nekik sikerült”. Ennek fejében a lehetőségeknél is jobb feltételeket kívánnak biztosítani gyermekeiknek. A legrosszabb anyagi helyzetűek között ez esetleg azt jelentheti, hogy a szülők saját fogyasztásukat korlátozva – a „falatot saját szájuktól megvonva” – biztosítják gyermekeiknek a szűkös körülményeknél magasabb szintű megélhetést. Más oldalról gondolhatunk olyan szituációkra is, amikor valamelyik szülő túlzott alkoholfogyasztása a különben nem szegény családot is szegényes életszínvonalúvá teszi (Spéder 2000).

Kísérleti vizsgálataink szerint eltérés mutatkozik a gyermekspecifikus deprivációs változó, illetve a családspecifikus deprivációs változó között (lásd a 71. oldalon a felső táblázatot). A gyermekspecifikus alapszükségletek terén nélkülözők több mint fele nem került a jövedelme szerinti szegény családok közé, illetve nem tartozik a depriváltak közé. Másrészt a jövedelmi szegények, illetve anyagilag

deprivált családok gyermekei a gyermekspecifikus változók alapján nem mindig élnek túrhetetlen körülmények között. Vagy másképpen: vannak olyan nem szegény családok, akiknek gyermekei túrhetetlen életkörülmények között élnek. Mi állhat ezen különbségek mögött? Egyrészt nem zárhatjuk ki a módszertani okokat: eltérő logikával szerkesztettük meg a családi és a gyermekspecifikus deprivációs változókat. Az eltérések ugyanakkor vélhetően a családon belüli jóléti különbségekre is utalnak, ezért több figyelmet kell szentelnünk a családon belüli egyenlőtlenségeknek, ezen belül a gyermekek és a felnőttek közötti életszínvonalbeli különbségeknek.

Mire van szüksége egy gyermeknek?

Nem vagyunk könnyű helyzetben, ha a gyermekek életszínvonalának önálló kutatásába kezdünk, s meg kívánjuk határozni, hogy melyek azok az életkörülmény-összetevők, amelyek hiánya a gyermekre nézve negatív következményekkel jár. E területen ugyanis nagyon hiányos a kutatás. Az ily módon jelentkező bizonytalanságok feloldásának egyik módja, hogy a lakosságot kérdezzük meg: szerintük mely életkörülmény-összetevők elengedhetetlenek a kiegyensúlyozott gyermeki létehez.

A válaszadás során a népesség véleménye egyes életkörülményeket illetően egységesnek mutatkozott, más területen viszont jelentős különbséget tapasztaltunk. A lekérdezett tizenkét komponensből hatot a népesség döntő többsége – legalább négyötöde elengedhetetlennek tart a gyermekek minimális életkörülményeihez (lásd a 70. oldalon az alsó táblázatot). Ezek többsége alapszükségleti jellegű: élelem, lakás, ruházkodás. Találunk egy közösségi–kapcsolati jegyet is: a népesség 82%-a szerint a fontos események „családi megünneplése” is elengedhetetlen/szerves része a minimum standardnak. Ezek szerint a népesség a gyermekek fejlődéséhez a megfelelő családi klímát (relációkat) is elengedhetetlennek tartja. Meglepően vettük tudomásul azt is, hogy az emberek nagy többsége (80%) igencsak fontosnak tartja az „egészséges étkezést”. A sokszor kárhozottatott étkezési szokások tehát nem elsősorban a helytelen igényekből fakadhatnak.

A második csoportba azon életkörülmény-összetevők kerültek, amelyeket a népesség szolid többsége (50–80%) elengedhetetlennek tartott. Ezek közül kettő (fehérmű, felsőruházat) úgyszintén az alapszükségletekhez tartozik, ám a minőségi igényeket is jelzik, hiszen a kérdőívben új fogyasztási cikkekről van szó. A népesség 59%-a a gyermekekre szabott kulturális fogyasztást – a saját könyv meglétét – is elengedhetetlennek tartja.

A harmadik csoportba került jellemzők közé – amelyeket a népesség alig kevesebb mint fele választott (36–50%) – a gyermek társas, gyermekközösséghez kötődő szükségletei és fogyasztása sorolhatók (részvétel iskolai kiránduláson, családi üdülés). Itt találjuk meg azt az igényt is, hogy a „különnemű gyermekeknek legyen külön szobája”.

Végül az utolsó csoportba azon életkörülmény-összetevőket és életmódjegyeket soroltuk, amelyeket a népesség kevesebb mint egyharmada tart elengedhetetlennek.

Itt már jelentős azok aránya (15–30%), akik a jelzett dolgokat „szükségtelennek, fölöslegesnek” tartják. Ide kerültek a gyermekjátékok (pl. Duplo, Lego építőjátékok), a kerékpár, a különóra és a számítógép.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a fenti lista lekérdezése során a népesség többsége valóban egyfajta minimum standard szintet próbált meghatározni, és ehhez többségi vélemény szerint a legalapvetőbb szükségletek – élelem, lakás, ruházkodás – elfogadható szintje tartozik. Ne hagyjuk azonban figyelmen kívül azt sem, hogy a vizsgált nem alapvető szükségletek esetén a megkérdezetteket az anyagi lehetőségek figyelembevétele korlátozta, hiszen nagyon sokan választották a „jó lenne, ha minden gyermeknek megvolnának” válaszlehetőséget.

A gyermekspecifikus szegénység néhány jellemzője

Kutatásunkban hét kiadási tételt vizsgálva kérdeztük meg a 14 éves kornál fiatalabb gyermekekkel rendelkező családokat, hogy a kérdezést megelőző egy évben – 1999-ben – *pénzszűke miatt* nélkülözni kellett-e a felsorolt dolgokat, *s ha igen, milyen gyakran* (lásd a 71. oldalon a középső táblázatot). Kérdéseinkkel a gyermekekre irányuló kiadások két típusát próbáltuk mérni.

Egyrészt célunk volt a minden gyermeket érintő *alapvető szükségletek* (étkezés, ruházkodás) kielégítettségének, illetve a fellépő hiányoknak a mérése. Másrészt néhány olyan életkörülményt is figyelembe vettünk, amelyek a gyermekek iskolai *közösségben való részvételét* segítik, illetve akadályozhatják (kirándulás, különóra, gyermekek vendégül látása). Végül szerepeltettünk egy kérdést a heti zsebpénzzel kapcsolatban is.

A válaszok megoszlásának áttekintése előtt jelezzük, hogy változóink nyilvánvalóan szubjektív elemeket is tartalmaznak, hiszen egyrészt a kiadásoknál, illetve azok elmaradásánál az objektív anyagi erőforrásokon kívül az igényszintek is szerepet játszanak, másrészt a „gyakran” és „néha” válaszok nem különülnek el élesen egymástól. (Ez azonban nem igaz az „egész évben”, illetve a „soha” válaszlehetőségekre.) Továbbá szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy csak igen alacsony elemszámmal dolgozhattunk (az 1500 fős felnőtt mintában körülbelül négyszáz kisgyermekes család volt, így a súlyozott $N = 423$). Így alábbi eredményeink inkább csak elképzeléseink, feltételezéseink bemutatására szolgálnak. Ugyanakkor nem tartjuk valószínűnek, hogy egy nagymintás vizsgálat alapvetően más eredményekre jutna.

A válaszok megoszlásából arra következtethetünk, hogy a jövedelmi korlátokból fakadó szükséghelyzetek leggyakrabban nem az alapszükségletek kielégítése során lépnek fel, hiszen az öltözködés és az ételmezés területén messze 10% alatt maradt az állandóan és a gyakran nélkülözők aránya. A gyermekes családok döntő többsége (94%) soha nem nélkülözött élelmiszerekből, négyötöde pedig a ruházkodás területén sem. (Itt érdemes felidézni azokat a nyilvánosságban elterjedt számokat, hogy a gyermekek közel fele reggeli nélkül, éhesen megy iskolába. Az adatok megoszlása szerint, ha ez így van, akkor annak alapvető oka nem a pénzhiányban, hanem a

családok életmódjában keresendő.) Jelentősebb azon gyermekek aránya, akik pénzhány miatt nem, vagy csak ritkán tudtak részt venni különórán, illetve a gyermekek társas eseményein – kirándulás, vendégfogadás. Végül a gyermekek valamivel több mint felénél soha nem volt gond a zsebpénz biztosításával (lásd a 71. oldalon a középső táblázatot).

Összefoglalóan azt kell megállapítanunk, hogy a gyermekek hátrányai nem elsősorban az alapvető ellátásuk, hanem az iskolai közösségbeli integrációjuk területén tapasztalható.

Összefoglalás

Tanulmányunk célja a gyermekes családok és a gyermekek hátrányos anyagi körülményeinek leírása és elemzése, a változások tendenciáinak megragadása volt. Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a gyermekek és a gyermekes családok nehézségei egy hosszú távú folyamat eredményeként alakultak ki. A rendszerváltozás e folyamatokat felerősítette, radikalizálta. Noha dolgozatunknak nem lehetett célja a szociálpolitikai intézkedések értelmezése és értékelése, annyit megállapíthatunk, hogy a feltárt tendenciák egyértelműen indokolják a gyermekes családok helyzetének kezelését. Felvetettük azt is, hogy a jövőben indokolt lenne a családon belüli különbségek vizsgálata, életkörülmény-komponenseken alapuló kutatások alkalmazása.

Szegények és cigányok Magyarországon a piacgazdaságba való átmenet időszakában

Ladányi János

A rendszerváltást követő években Magyarország eddigi legsúlyosabb békebeli gazdasági válságán ment keresztül. Ezen időszak alatt nemcsak a szegények száma és a szegénység mértéke növekedett számottevően, hanem a szegénység jellege is jelentősen átalakult.

(1) Növekedtek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Ez a folyamat már a 80-as években megkezdődött, de a rendszerváltás után jelentősen felgyorsult. 1989-ben a legfelső decilis kiadásainak a legalsó deciliséhez viszonyított aránya 3:1, négy évvel később, 1993-ban már 5,3:1 volt.

(2) Jelentős középrétegek szegényedtek el: csökkent a jövedelmi skála közepének részesedése a társadalmi összjövedelemből. Ugyanakkor jelentős polarizálódás ment végbe a középrétegek körében. Az 1970-es–1980-as években a „második gazdaságban” magas jövedelmet elérő „szocialista vállalkozók”, mindenekelőtt a „mezőgazdasági kisvállalkozók” jövedelme és életszínvonala jelentősen csökkent, mert termékeiket többé egyáltalán nem, vagy csak sokkal alacsonyabb haszonnal tudták értékesíteni az erősen beszűkült piacon. Ők egyértelműen a rendszerváltás vesztesei közé tartoznak. Jelentős a lecsúszás által fenyegetett, vagy magukat fenyegetve érző középrétegek aránya is, ami elsősorban a munkanélküliség növekedésével, valamint a bérjellegű jövedelmek és a nyugdíjak elértéktelenedésével magyarázható. Nem felelnek meg azonban a valóságnak a középosztály egészének elnyomorodásáról hangoztatott nézetek. A rendszerváltás nyertesei sokan a késő Kádár-rendszer középosztályának köréből kerültek ki, mindenekelőtt azok, akik magasabb iskolai végzettséggel és/vagy piaci körülmények között jól értékesíthető szaktudással rendelkeztek.

(3) A szegénység jellegében a posztkommunista időszakban végbement leglényegesebb változást az ún. „underclassosodás” jelentette. Ez alatt azt értjük, hogy Magyarországon a szegénység ebben az időszakban megszűnt pusztán egyenlőtlenségi terminusokban leírható társadalmi kérdés lenni, és alapvetően integrációs problémává vált. A szegénységnek ez a dimenziója már nem egyszerűen alacsonyabb jövedelmet, rosszabb lakáskörülményeket, alacsonyabb életszínvonalat stb. jelent, hanem mindenekelőtt azt, hogy Magyarországon megjelent egy olyan, a társadalom egészétől élesen elkülönülő, tartósan leszakadó társadalmi réteg, amelynek a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén nincs esélye arra, hogy bekapcsolódjon a munkamegosztás újonnan kialakult rendszerébe, hogy „normális” munkája, jövedelme, lakása, társadalombiztosítása legyen, hogy gyermekeit megfelelően tudja iskoláztatni stb.

Ma már nyilvánvaló, hogy ez a probléma nem oldódik meg automatikusan a gazdasági fellendüléssel. Magyarországon az 1989 és 1992 közötti három évben megszűnt a munkahelyek mintegy egyharmada. Azóta megállt a gazdaság hanyatlása: 1994 után már némi gazdasági fellendülés jelei is mutatkoztak, és 1996 után a gazdasági növekedés már érezhetővé vált. A munkahelyek száma azonban nem növekedett számottevően ezen időszak alatt sem.

Fontos megemlíteni azt is, hogy a leszakadás problémája az ország azon, elsősorban nyugati, északnyugati régióiban sem oldódott meg automatikusan, ahol a gazdasági fellendülés korábban indult meg és jelentősebb volt, mint az ország más tájain. Ez a fellendülés ugyanis a kialakuló és igen magas arányban cigány származású új „underclass” szinte nem is érintette, ami még inkább nyilvánvalóvá tette e réteg „feleslegességét” a kialakulófélben lévő új rendszer számára. Elsősorban ezzel a kontraszttal magyarázható, hogy a szegényekkel és mindenekelőtt a cigányokkal szembeni atrocitások az ország nyugati, fellendülőfélben levő régióiban még erősebbek is, mint az ország szegény, leszakadófélben lévő régióiban.

A magyarországi és általában a kelet- és közép-európai „underclass” kialakulását lényegében ugyanazok a tendenciák okozták, mint a fejlett kapitalista országokban, nevezetesen a világgazdaságban a 60-as évek második felével kezdődően beinduló, majd a 70-es–80-as években felgyorsuló nagy technológiai átalakulás, amit „harmadik ipari forradalomnak” is szoktak nevezni. Az államszocializmus feltartóztatni nem volt képes ezt a nagy átalakulást, de elég sokáig késleltette azt. Ez is hozzájárult az ország eladósodásához, valamint ahhoz, hogy korábban jövedelmező gazdasági ágazatok s megbecsült szakmák leértékelődése és több régió hanyatlása Kelet- és Közép-Európában szinte egyik napról a másikra, sokkal drámaibb körülmények között következett be, mint nyugaton. Kelet- és Közép-Európában a nagy technológiai átalakulás és az államszocialista gazdaság összeomlásának megrázkódtatásai együttesen jelentkeztek és felkészületlenül érték a politikai rendszert. A megrázkódtatást súlyosbította, hogy sem a szociálpolitika, sem a családok nem voltak felkészülve arra, hogy olyan problémákat kezeljenek, mint a tömeges munkanélküliség, a nagymértékű elszegényedés, vagy például a tömeges hajléktalanság.

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy olyan országban, ahol teljes volt a foglalkoztatottság, ahol állampolgári jogon járt valamiféle, ha nem is nagyon magas szintű társadalombiztosítási ellátás és ahol az alapvető fogyasztási cikkeket központilag szubvencionálták, ott minőségileg újfajta, merev, kasztszerű elkülönülést eredményez a tömeges munkanélküliség megjelenése, a társadalombiztosítás és az egész állami újraelosztó rendszer összeomlása. Az „underclassosodás” legerőteljesebben az állami nagyipar tanulatlan munkásait érintette, közöttük is mindenekelőtt a romákat. Különösen reménytelen helyzetbe kerültek az ilyen családokból kikerülő fiatalok, valamint azok az ötven év feletti tanulatlan munkások, akiknek már jóformán semmi esélyük sincs arra, hogy új munkát találjanak. Viszonylag kedvező volt azoknak a helyzetük, akik az „első” (államilag szervezett) gazdaságból való kiszorulásukat a „második” gazdaság kiszélesedő lehetőségei révén valahogy kompenzálni tudták. Köztük még viszonylag sok „középosztályosodó” roma is található. Azok azonban, akik életkori, kulturális és/vagy földrajzi okok miatt nem

voltak erre képesek, egészen reménytelen helyzetbe kerültek. Ők azok, akik ma már a harmadik világ páriáinak szintjére süllyedtek és kasztszerűen különülnek el a társadalomnak attól a részétől, amelynek jó esélye van arra, hogy néhány évtizeden belül megközelítse az Európai Unió polgárainak átlagos életszínvonalát.

A cigány népesség száma és összetétele

Mivel a szegénység és a cigányság összekapcsolódásának mértéke erősen függ attól, hogy kit tekintünk cigánynak, először ezt a kérdést fogjuk áttekinteni.

Egy korábbi tanulmányunkban (Ladányi 1996) kimutattuk, hogy a roma népesség egyes országokon belüli számára és arányára vonatkozó becslések nem egyszerűen mint tudományos és kevésbé tudományos állítások viszonyulnak egymáshoz, hanem – még a tudományos igényű adatgyűjtések esetében is – számottevően függenek az adatfelvétel módszerétől és a kérdésfeltevés módjától. Bemutattuk, hogy a legalacsonyabb becslések mindig a népszámlálásból származnak, ami részben azzal magyarázható, hogy ezen összeírások során mindig csak a megkérdezett anyanyelvére és nemzetiségi hovatartozására kérdeznek, részben pedig azzal, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségeknek a kelet- és közép-európai régióban jó okuk van arra, hogy a hivatalos összeírások során eltitkolják hovatartozásukat. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy például a magyarországi cigány kisebbség száma két népszámlálás között gyakran olyan mértékben változott meg, ami demográfiai folyamatokkal semmiképpen sem volt magyarázható. Tegyük rögtön hozzá, hogy ez a jelenség más kisebbségek, mondjuk a magyarországi németek vagy a romániai és a szlovákiai magyarok esetében is kimutatható.

A cigány népesség népszámlálások során mért arányát jelentősen meghaladják az önbesorolásokból származó arányok, akár a felmenők, akár a család vagy a háztartás, akár a megkérdezett etnikai önbesorolásával mérjük is azt. Abból kiindulva, hogy sokan vannak, akik sem cigány anyanyelvűnek, sem cigány származásúnak nem vallják magukat, miközben környezetük mégis cigánynak tekinti őket (Kemény 1976), egyes társadalomstatisztikai–szociológiai adatfelvételek során szakértői becsléseket szoktak alkalmazni a megkérdezett személyek, vagy családok etnikai hovatartozását illetően. Ilyenkor vagy romákkal foglalkozó intézmények munkatársai (tanítók, tanárok, önkormányzati előadók, védőnők, szociális munkások stb.) végzik az etnikai besorolást, vagy a kérdezőbiztos. Nyilvánvaló, hogy az előbbi esetben a vizsgálatba bevont intézmények számára „problematikus” népességet, a „szociálpolitikai cigányokat” fogják nagyobb eséllyel cigánynak tekinteni, ami miatt az ilyen módon mért cigány népesség aránya egyfelől számottevően magasabb az önmagukat cigánynak minősítők arányánál, másfelől viszont valamivel alacsonyabb a kérdezőbiztosok által cigányként meghatározottakénál, mert a kérdezőbiztosok a többé-kevésbé sikeresen integrálódott népesség valamikora részét is cigánynak minősítik.

Korábbi magyarországi adatfelvételeink alapján azt is tudjuk, hogy a különböző besorolások eredményeként nem csupán eltérő számú cigány népességet kapunk,

de igen erősen eltér egymástól a kirajzolódó roma népesség demográfiai, szociális és gazdasági összetétele is. A magyarországi romákra vonatkozó adatok alapján elég egyértelmű, hogy az átlagnépességtől az önmagukat cigánynak vallók csoportja tér el leginkább: körükben legmagasabb a cigánytelepen élők aránya és a gyermekszám, náluk legnagyobb az átlagos családméret, legalacsonyabb az iskolázottság és legmagasabb a munkanélküliség. Minél szélesebb roma lakosságot fed le a besorolás, annál jobban közelednek az előbbi mutatók az átlagnépességéhez, ugyanakkor még a legintegráltabb cigány népesség esetében is kedvezőtlenebbek a mutatók az átlagnál.

Az etnikai besorolással, illetve önbesorolással kapcsolatos válaszok összevetése alapján nyilvánvaló, hogy e besorolások különböző mértékben integrálódott cigány csoportokat írnak le jól-rosszul (lásd a 71. oldalon az alsó táblázatot). Látható az is, hogy ezek a csoportok számottevően különböznek egymástól: a „beilleszkedettebb” és „erőteljesebb etnikai keveredést” mutató csoportok adatai kevésbé térnek el a társadalmi átlagtól, mint a „kevésbé beilleszkedettek” adatai.

Bár a fent említett kutatás kis méretű mintán történt, a korábban idézett, nagyobb mintájú kutatások is hasonló eredményekre vezettek. E kutatások közül kettőnek – a Szonda Ipsos és a KSH által végzett kutatásoknak – az esetszámai meglehetősen magasak voltak. Ahol a „cigány” mellett az „esetleg cigány” kategória is szerepelt, ott az utóbbi kategóriába soroltak adatai minden esetben jobb szociális helyzetű csoportokat fedtek le.

Az asszimilációt az egyes történelmi periódusok különbözőképpen befolyásolták. Az 1970-es–1980-as évek Magyarországa például inkább az asszimilációs törekvéseknek kedvezett, míg a 90-es évek Magyarországon az addig sikeresnek tűnő asszimilációs törekvések többnyire összeomlottak.

Nagy társadalmi átalakulások idején – s ma ilyen kort élünk meg Magyarországon és a korábbi szocialista országokban egyaránt – az egyes társadalmi kategóriák „eticizálása” vagy éppenséggel „rasszosítása” a politikai küzdelmek fontos eszközüvé válhat. „Etnicizálás” vagy „rasszosítás” alatt azt értjük, hogy egy társadalmi problémát a társadalmi szereplők egy köre úgy próbál meghatározni, mintha az egy etnikum vagy éppenséggel egy rassz jellemzője lenne. A szegénység gyors növekedésének a feltételei között azok, akik a szegénység veszélyzónájába kerülnek, vagy azoknak az „ideológusai”, akiknek valamit a szegénységgel kapcsolatban tenniük kellene, hasznosnak találhatják, hogy a szegénységet és a cigányságot mintegy szinonimaként határozzák meg. A gyorsan átrendeződő társadalmi hierarchia helyébe „egyértelmű” etnikai hierarchiát próbálnak behelyettesíteni, hogy a társadalmi viszonyok így „jobban átláthatóak”, „előre jelezhetőek” legyenek. A mi esetünkben a szegénység etnicizálása, cigányproblémaként való kezelése ezt példázza. A szegénység veszélyzónájába kerülőnek pedig úgy tűnhet fel, hogy kívül tartja magát a szegénységből, ha a szegényt cigánynak nevezi (mivel ő „láthatóan” nem cigány, tehát szegény sem lehet). Ha ez a feltételezés igaz, akkor a „cigányság” számának ingadozását ezek a küzdelmek is befolyásolhatják.

Az utóbbi időben tehát komoly vita folyik arról, hogy hogyan kellene definiálni a cigányságot. Véleményem szerint mind az önminősítéses definíció, mind a kü-

lőnböző környezeti és a kérdezőbiztosok általi minősítések fontos társadalmi jelentéssel bírnak, ezért el kell vetni azt az álláspontot, hogy a cigányságnak létezik egyetlen és minden célra hasznosítható definíciója. Fontos lenne megtalálni azt a módszert, amely a telepeken élő és nem magyar anyanyelvű, önmagukat cigánynak valló romáktól kezdve a „csaknem nyomtalanul asszimilálódott” és „csak egészen ritkán” cigánynak tekintett csoportig képes megragadni a magyarországi romának tekintett népességet. Fontos lenne pontosan megismerni és leírni azt a „kényszer-asszimilációs” folyamatot, amely az államszocialista időszakban zajlott le, és szintén fontos lenne megérteni azt a dezintegrációs folyamatot, amely a posztkommunista átmenet időszakában ment végbe. Jelenleg ugyanis szakmai körökben eléggé általánosnak tekinthető az a nézet, amely a romák minden jelenlegi nyomorúságáért a kommunista időszak kényszerasszimilációs politikáját teszi felelőssé. Anélkül, hogy mentetegetni kívánnánk az államszocialista korszak „cigánypolitikáját”, megjegyezzük, hogy a romák társadalmi dezintegrációjával kapcsolatos problémák legnagyobb része olyan országokban is jelen van, amelyek soha nem voltak kommunista uralom alatt.

Szegények és cigányok

Ezek után térjünk rá annak vizsgálatára, hogy hogyan alakul a szegények aránya a különbözőképpen definiált roma népességcsoportokban és a magyarországi átlagnépességben. Adataink a Ford Alapítvány támogatásával 1999–2000-ben a „Szegénység és etnicitás Kelet-Közép-Európában” című kutatás keretében lebonyolított kérdőíves vizsgálatból származnak. Az adatok a 18 éves és annál idősebb népességre reprezentatívak. Itt most csak a leglényegesebb tendenciák bemutatására szorítkozunk.

A cigány népesség meghatározásánál követett eljáráshoz hasonlóan a szegény népesség definiálásánál is eltérő módszereket fogunk alkalmazni. „Abszolút”, vagy „mélyszegénységben” élő népességen itt azokat értjük, akik a legalapvetőbb javakból is hiányt szenvednek (pl. éheznek és/vagy nincs télikabátjuk, második pár cipőjük, lakásuk romos, életveszélyes, vagy egészséget súlyosan veszélyeztető állapotban van stb.). „Relatív szegényen” itt az egy főre jutó jövedelem alapján számított alsó jövedelmi tizedbe tartozókat (illetve az ezek közül a kérdésre választ adókat) tekintettük.

Az adatok azt mutatják (lásd a 72. oldalon a felső táblázatot), hogy az önmagukat romának vallók és a kérdezőbiztos által „biztosan” romának tartottak lényegében ugyanolyan arányban esnek a különböző módokon definiált szegénységsávba. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert a kétféle etnikai minősítés különböző időpontokban, egymástól teljesen függetlenül történt. Ez azt jelzi, hogy a kérdezőbiztosok által elvégzett etnikai besorolás korántsem megbízhatatlan: az önmagukat romának vallók és a kérdezőbiztos által egyértelműen romának minősítettek csoportja között jelentős átfedés van.

Az eltérő biztonsággal romának minősített csoportok számottevően különböznek abban a vonatkozásban is egymástól, hogy mekkora bennük az „abszolút”, illetve a „relatív” szegénységsávba esők aránya. Konkrétan: az etnikai besorolás határozottságának csökkenésével párhuzamosan csökken a szegények aránya. Figyelemre méltó azonban, hogy még a legkevésbé határozottan cigánynak minősülők, vagyis a legintegráltabb és legnagyobb etnikai keveredést mutató roma népességcsoport körében is sokszorosan magasabb az „abszolút”, azaz a „mélyszegény” kategóriába kerültek aránya, mint az átlagnépességben, továbbá, hogy ugyanez a csoport igen erősen felülreprezentált a legalsó jövedelmi decilisben is. Kitűnik a táblázatból az is, hogy az utóbbi évek gazdasági növekedése által szinte érintetlenül hagyott „mélyszegény” rétegben a romák ugyan összetársadalmi arányukat többszörösen meghaladó mértékben vannak jelen, mindazonáltal az elesettségek ez a szélsőséges formája nemcsak, sőt nagyobb részben nem roma szegényeket érint. Véleményünk szerint nem létezik „cigány szegénykultúra”, és ahogy a cigányság helyzetének az ellehetetlenülését sem e népcsoport sajátos kultúrája okozta, szegénységből való kiemelkedésüket sem várhatjuk mitologizált kultúrájuktól. A tartós munkanélküliségnek, szegénységnek, diszkriminációnak súlyos viselkedésbeli következményei lehetnek, amelyek igen gyakran megnehezítik a tartós szegénység állapotából történő kitörést. A viselkedésbeli jellegzetességek azonban alapvetően strukturális meghatározottságúak és a strukturális feltételek megváltozásával számottevően módosulhatnak.

A leszakadók, a rendszerváltás cigány és nem cigány származású veszteséinek társadalmi reintegrálódása nem fog spontán módon megtörténni. Ez csak átfogó és kitartó társadalmpolitikától, munkahelyteremtő programoktól, képzési és át-képzési projektektől, szociális lakások építésétől, értelmes közmunka-lehetőségektől, szociális földprogramoktól stb. várható. A modern jóléti állam alapintézményeinek kialakulása a világnak azon a felén, ahová Magyarország csatlakozni szeretne a baloldal és a jobboldal, a szociáldemokraták és a kereszténydemokraták összefogásának eredményeként jött létre és a posztkommunista jóléti állam megteremtése nálunk sem képzelhető el ilyen irányú együttműködés nélkül.

A szociális segélyezés „hasznáról”

Szalai Júlia

A szociálpolitikai reform és a segélyezés

Bár az elmúlt évtized szociálpolitikai folyamatait taglaló szakirodalom szemérmesen inkább a terület *reformjáról*, semmint az ellátórendszer gyökeres *rendszerértelmezéséről* szokott beszélni, a jövedelem-újraelosztás szerkezetében és filozófiájában bekövetkezett átrendeződés hordereje aligha indokolja a fogalmi „kicsinyítést”: a központi újraelosztás térvesztése, illetve ezzel egyidejűleg a rászorultsági elvű támogatási rendszer térnyerése olyan dinamikával ment végbe, amelyet a számadatok láttán joggal hasonlíthatunk a gazdasági és politikai intézményrendszer radikális átalakításához.

A dinamikus változás egyik leglátványosabb területe az önkormányzati segélyezés. A statisztikai számsorok valóban robbanásszerű növekedésről tanúskodnak. Míg 1991-ben, az önkormányzati rendszer működésének első teljes évében a helyhatóságok kerekén 1,5 millió esetben osztottak segélyt, addig az évtized végén, 1999-ben, közel 14 millió(!) esetet regisztrált a statisztika, tehát nyolc esztendő alatt több mint kilencszeres volt a növekedés (KSH 2000b). Igaz, időközben jócskán átalakult az a szabályozási rendszer, amely e sokmilliósi forgalom jogszabályi háttérét adja: az átalakulás nem kis részben abból állt, hogy a korábbi átfogóbb segélyfajták négy-öt különböző jogcímre „hasadtak”. Így, ha ma valaki több címen is kap támogatást, akkor e tény a statisztikai nyilvántartásban elkülönült segélyezési események sorozataként jelenik meg, még akkor is, ha a kliens segélyezésének tulajdonképpen oka mit sem változott az évekkal korábbi helyzethez képest. Nincs támpontunk, amelyből kiindulva biztonságosan megválaszolhatnánk a kérdést: a forgalom megsokszorozódásában vajon mekkora szerepet játszik a segélyek specializálódásának töretlen folyamata, s mekkorát az igénybevevő személyek/családok számának változása. Bizonyos kiindulásul szolgálhatnak azonban az önkormányzati segélyezésről 1991-ben az MTA Szociológiai Intézete (Szalai 1995), illetve 1998-ban a KSH Társadalomstatistikai Főosztálya (KSH 1999a) által folytatott empirikus adatfelvételek. Egybevetésük azt mutatja, hogy az évtized során valamelyest szélesedett ugyan a segélyezett köre, de semmiképpen sem olyan mértékben, hogy e tény önmagában elegendő magyarázattal szolgálhatna a forgalom ilyen mértékű bővülésére. A segélyek valamely fajtájában részesülő háztartásoknak az összes háztartáshoz viszonyított aránya az évtized elején 27, annak végén pedig 33%-os volt. Az okot tehát másutt, mégpedig a segélyezéssel hivatalból megbízott szervezetek háza táján kell keresnünk. Úgy tűnik, hogy a segélyezés „iparágyszerű” kibővülése mögött a hatósági feladatok „öntörvényű” szaporodásáról van szó,

amelynek gyökerét az önkormányzatok rejtett érdekeltségében, illetve a szegényellátás strukturális feszültségeiben lelhetjük meg.

Az önkormányzati szociálpolitika e ritkábban előkerülő vonatkozásai annál is fontosabbak, mert feltárásuk révén egy kínos paradoxonra remélhetünk választ. Annak ellenére ugyanis, hogy mára kiépült az a hatalmas rendszer, amelynek a szegénység enyhítése, sőt, felszámolása lenne a dolga, s annak ellenére, hogy a szegények számának már pusztán a javuló gazdaság „automatizmusai” folytán is csökkennie kellene, a probléma kiterjedtsége és mélysége jottányit sem mérséklődik. Sőt, számos jel szerint egyre drámaibb a szakadék a „boldoguló” többség és a tartós szegénységben élők leszakadó kisebbsége között. Fel kell tehát tennünk a kérdést: a paradoxon hátterében vajon az önkormányzati munka nem kellő hatékonysága vagy strukturálisan beépült, a szegénység fenntartását előmozdító érdekviszonyok állnak-e; illetve, esetleg az is előfordulhat, hogy várakozásaink elhibáztak, s a szociális segélyezésen hiába is kérnénk számon, hogy a szegénység felszámolásának hathatós eszköze legyen, mert egyszerűen nem erre való.

Az önkormányzati segélyezés rejtett érdekviszonyai

Ha az ember kézbe veszi egy önkormányzat szociális rendeletét, elsőként az elvileg folyósítható segélyfajták meglepő változatossága ötlük szemébe. Kevés olyan területe van az életnek, amelyre a helyi szervek figyelme ne terjedne ki: segélyei átfogják az életciklus egészét, a lakhatást, a fűtést, a világítást, az étkezést, a ruházkodást, az iskoláztatást, a munkát és annak elvesztését, a betegséget, a gyógykezelést, a halált. Vannak gyermekjogú támogatások, vannak az aktív korúaknak szólók, az időskorúaknak szánt formák, vannak az egyedülállókát megcélezők, és vannak házasulandóknak vagy nagycsaládosoknak nyújtandók is. Mindezekben belül megkülönböztethetjük a rendszeres, az átmeneti, a méltányosságból adható és a rendkívüli esetben odaítélendő támogatásokat, továbbá, csaknem valamennyi segélyre igaz, hogy biztosítható pénzben és természetben is. Ritkán szokás összeszámolni, de ezúttal talán érdemes: egy fővárosi kerület rendelete összesen 125 féle segély odaítélését teszi lehetővé (amit tovább tagol, hogy a képviselőtestület dolga eldönteni: kinek mit mikor nyújt természetben és mikor mit pénzben). Egy vidéki városban ez a szám – ismét nem differenciálva a természetbeni és a pénzbeni formák között – „csak” 77, egy találmra kiválasztott tipikus község esetében pedig 52. A „változatosság” szó használata azonban csalóka, mert ami sokféleség a rendelet papírján, az egyre szűkülő mozgástér a segélyt kérvényező szemszögéből. Minél precízebben körülírtak és lehatároltak ugyanis a segélyfajták, annál szűkebb a sáv és annál kisebb az esély, hogy a keretekbe az érintett család „esete” és valamennyi szükséglete belefér. S ha bele is fér, az önkormányzati szabályozás előrelátóan gondoskodik a szokásjogilag még elfogadhatónak minősülő „halmazati” helyzetek pontos körülhatárolásáról, és meghatározza, hogy egyazon családnak vagy egyénnek egy-egy esztendőben legfeljebb hányféle segély adható. A segélykérelemmel a hatósághoz forduló rászorulóknak nem sok haszna származik tehát

a rendeleti pontosításokból, sőt, számukra a növekvő változatosság inkább szűkítő, mint kiterjesztő hatású. Ráadásul egyre részletesebben kell számot adniuk rászorultságuk egyes „dimenzióiról”, külön-külön jelentve be az igényt a lakbér kifizetésére, a villanyszámla kiegyenlítésére és arra, hogy gyermeküknek télikabátot vehessenek. Szegénységük ilyen mélységű feltárásától a kép azonban aligha lesz pontosabb, viszont biztosan nő a megaláztatás és a napi szorongás, hogy helyzetük egy-egy aspektusát talán nem találja kellően alátámasztottnak a hatóság, s az elutasítással minden kalkuláció felborul. Az ő szemszögükből nézve a segélyek egy évtizede tartó specializálódása inkább a bizonytalanság és a kiszolgáltatottság növekedésének, mintsem a magasabb szintű és megbízhatóbban kalkulálható élet-nívó elérésének a forrása.

A segélyformák szaporodása és egyidejű szétaprózódása mögött azonban mégis állnak érdekek – ha nem is elsősorban a rászorulóké, mint inkább a hivatalé. A „választék” bővülése mindenekelőtt a bürokrácia szabályozástökéletesítési hajlamairól tanúskodik, ami mögött elvi célkitűzésként a költségtaakarékosság és a rend igénye áll: a beható rendelkezésekkel körülhatárolhatóbb az „eset”, pontosabbak a döntés koordinátái, kiszűrhetőek a visszaélések, és növelhető a jogszerűség – azaz, javul a technológiai fegyelem és kevesebb az emberi hiba. De a rendeletnek van más funkciója is: minél részletesebb a szabály, annál hatékonyabban véd meg az elfogultság és az önkény vádjától, annál biztosabban iktatja ki az együttérzést és a sajnálatot mint döntéshozatali motívumot, és annál kevesebb teret hagy a kétkedésnek a megszülető határozatok személyes érzelmektől mentes „objektivitása” felől. Harmadrészt, a jogszabály a garancia az előrejutásra – a hatékonyan lezárt akta, a rendben könyvelt és túl nem lépett költségvetés a biztosíték arra, hogy a vezetők könnyen eldönthessék: ki dolgozik jól és ki kevésbé. Kiküszöbölhető a szóbeszéd, a munkatársi jó- vagy rosszindulat; minél több a szabály és nyomában az ügyirat, annál rutinszerűbb és kiszámíthatóbb a hivatali rend. Negyedrészt, a rendeletek darabolódása nyomán „önműködő” munkahelyteremtés zajlik: minél több az elkészítendő dokumentáció, annál több ügyintéző, programkezelő, kézbesítő, iktató és könyvelő kell, a szociális szolgáltatások piacának gyors terjeszkedése pedig a női munkanélküliség elleni védekezés egyik leghatásosabb ellenszere (Horváth 1997). Mint azt a 90-es évek munkaerőpiaci statisztikái, valamint mobilitás- és időmérleg-vizsgálatai mutatják, a képzetlen munkaerőt foglalkoztató ipari munkahelyek megszűntével a dinamikusan növekvő szolgáltatási szektorba való átlépésen belül is az egyik legtipikusabb női pályaut éppen a szociális szolgáltatásokba vezet (Laky 1999). Megannyi munkaügyi központ és helyi önkormányzat tartja számon legsikeresebb programjai között a volt betanított és segédmunkásnők, képzetlen irodai dolgozók számára szervezett szociális átképző tanfolyamokat, amelyek elvégzése után kiterjedt alkalmazási piac nyílik a szociális irodákban, a családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok szociális asszisztensi munkaköreiben vagy az ügyfélirodák recepciósi pultjainál. Mindezt központi források is segítik: a „szociális ellátás színvonalának emelésére” kiírt pályázatok a gyakorlatban ugyanis mindenekelőtt a szolgáltatások személyi feltételeinek megteremtését, vagyis új – főként női – munkaerő foglalkoztatását szolgálják. Ötödészt, nem elhanyagolha-

tóak a települések között a források megszerzéséért mind kiélezettebben folyó versenyben felmutatható indirekt előnyök sem: a nagyra nőtt apparátus, a hivatal duzzadása (több) súlyt és hatalmat ad a képviselőtestületnek, s egyúttal sokrétűbbé, nélkülözhetetlenebbé teszi jelenlétét a helyi közösség életében is.

Mindent egybevetve, a bürokrácia nézőpontjából megannyi érv szól a kiterjedt és részletező szociálisrendelet-alkotás és nyomában – mintegy szükségszerűségként – a szociális apparátus állandó növelése mellett.

Egy szegénységfelmérés tanulságai

Az az ellentmondás, amely a segélyezési szabályzatok töretlen szaporítását és mind pedánsabb körülhatárolását tekintve a rászorulókat és a hivatal érdekei között feszül, valójában csak a jéghegy csúcsa. A szabályozásban és annak folyamatos cizellálásában tulajdonképpen benne rejlik minden olyan lényeges momentum, amelynek mozgósítása a segélyezést a függés társadalmi reprodukciós üzemévé, a segélyező–segélyezett viszonyt pedig a hatalom és az alávetettség kapcsolatává alakítja. E függés legfőbb alapja, hogy aki segélyezetté válik, az jó eséllyel mindörökké (de legalább is hosszú-hosszú éveken át) segélyezett is marad.

Az Aktív Társadalom Alapítvány (ATA) a Szociális és Családügyi Minisztérium megbízásából 2000 folyamán országos felvételsorozatot bonyolított le, amely a szegénység tartóssá válásának okait, a szegénység belső rétegződését – különösen annak az etnikai dimenzió mentén való elmélyülését –, valamint a segélyezés szegénységméréséklő/-mélyítő hatásait volt hivatott feltárni. A felvételsorozat keretében egyrészt lakossági kérdőíves vizsgálatot végeztünk, másrészt feldolgoztuk néhány önkormányzat segélyezési hivatalának 1999. évi dokumentációját, valamint mélyinterjúkat készítettünk városi és községi szociális irodák vezető munkatársaival. Adatainkból régóta formálódó, valóban összezsírozott viszonyra következtethetünk: a ma segélyben részesülő családok 99,5%-a (!) – azaz, szinte valamennyi – több esztendeje az önkormányzati szociális iroda kliense, s nemigen látszik remény arra, hogy e helyzetből valaha is kiszabaduljanak. Hasonló eredményre jutott Lukács György Róbert egy észak-magyarországi település segélyezési dokumentációjának feldolgozása során (Lukács 1997). A tartós viszony létrejöttének hátterében nem egyszerűen a kliensek szegénysége és ebből fakadó „rászorultsága” áll, már csak azért sem, mert a mintánkba került szegények 55%-a soha *semmiféle* segélyben nem részesült, s közöttük éppen úgy ott vannak a legszélsőségesebb nyomorban élők, mint a „csak” szűkölködők. A függőség szempontjából a szegénység mértéke tehát nem vízválasztó, annál inkább az viszont, hogy valaki belépett-e az önkormányzati segélyezés büvös kapuján, vagy kívül maradt rajta. A távolmaradás a segélyhivatalok tájékról persze többtényezős jelenség. Szerepet játszik benne a megfelelő tájékozottság hiánya, a szemérem, a tartózkodás, a félelem a megalázkodástól, a kiszolgáltatottságtól. És ez a félelem nem alaptalan. Védő–óvó beavatkozások sorára lehet majd számítani: az óvodában vagy az iskolában ellenőrizni fogják például a gyermek ruhájának minőségét és tisztaságát, időről időre

érdeklődnek majd a szülők nevelési „alkalmassága” iránt, különös figyelemmel fogják kísérni a tanulmányi eredményeket és azt, hogy a család felnőtt tagjai „dolgoznak-e”. Igaz, mindez segélykérés nélkül is bekövetkezhet, hiszen a szegények magánélete nem „annyira” magánélet, mint másoké. Mégis, az esély kifejezetten megnő, ha már egyszer iktatott akta dokumentálja a rászorultságot.

Fontos megjegyeznünk, hogy az itt jelzett csapdahelyzet létrejöttének okát nem elsősorban a kliensek oldalán kell keresnünk, ugyanis többnyire nem az emberi akarat hiányában vagy a segélyezettek valamiféle „elkényelmesedésében”, „elpuhulásában” lelhetjük meg az önkormányzattal tartóssá váló viszony magyarázatát. Az emberek nem „szeretnek” segélyen élni. Ha meggondoljuk, hogy a segélyezett léte háborítatlan magánélet jogának feladásával, kívülről diktált szabályok zokszó nélküli tudomásulvételével és a hatóságnak való alárendeltség feltétlen elfogadásával jár, akkor ezt talán különösebben bizonyítani sem kell. Mégis gyakran hallható, hogy „a fő baj, hogy ezek az emberek semmit sem tesznek magukért”, hogy passzívak, mi több, „élősködők”. Ezért érdemes e tekintetben néhány adatot ismertetni. Mindenekelőtt: miközben évek óta segélyre is szorulnak, az önkormányzatok klientúrájába tartozó családok 52%-ában a felnőttek *dolgoznak*. Nem arról van tehát szó, hogy csak „az állam pénzén élnek”, hanem arról, hogy olyan munkák adatnak számukra, amelyeknek a fizetéséből *nem lehet* megélni. Azon esetekben pedig, ahol a havi bevételek között „munkából származó jövedelem” nem volt kimutatható, e bevételi forrás vagy azért hiányzott, mert a gyermekeit egyedül nevelő – esetleg nyugdíjas szüleiével élő – fiatal anya éppen gyeseen volt, vagy/és azért, mert a röviddel azelőtt még dolgozó családfőt súlyos baleset, betegség kényszerítette „dologtalanságra”, vagy/és azért, mert a család munkavégző tagjai munkanélküliek lettek, s ha legalább a munkanélküli ellátásokat meg akarják kapni, akkor számukra a munkavállalás *hatóságilag* nem engedélyezett. A „munkakerülés” helyett tehát a legtöbb esetben ilyen és ehhez hasonló helyzetek kényszerítik ki a segélyezett állapot tartós fenntartását. De ezen kényszer elfogadása nem jár azzal, hogy az érintettek „örülnének” is a helyzetnek. Interjúk tapasztalataink egybehangzóan azt jelzik, hogy minden erejükkel azon vannak, hogy e csapdából kiszabaduljanak.

Ha tehát a segélyezett létforma tartóulásának okát nemigen lelhetjük meg a kliensek „attitűdjeiben”, akkor érdemes szemügyre vennünk a viszony másik szereplőjének motívumait, s megvizsgálunk az önkormányzatok rejtett érdekelttségét. Ha a kialakult segélyezett kör „ismerőssé”, a szükségletek és azok mértéke kiszámíthatóvá válik, ha kölcsönösen ismertek lesznek a határok és a lehetőségek, attól kezdve a segélyezés tervezhető és kalkulálható. Márpedig a tervezhetőség és a kalkulálhatóság jelenti az elemi feltételt ahhoz, hogy a szociális iroda tevékenysége – éppen úgy, mint az oktatás- vagy építésügyé, a vízsabályozásé vagy az adóbeszedésé – beilleszthető legyen a hivatal rendjébe, hogy e tevékenységre az előzőekhez hasonlóan költségvetési és ütemterv készülhessen, s hogy zökkenőmentesen működjön a döntéselőkészítés, és a döntéshozatal folyamata. Elsősorban a „folyamatszabályozás” e rendjének és törekvésének hatása, hogy az önkormányzat szociális támogatásai között évről évre csökkenő súllyal szerepelnek az eseti kérelmek

elbírálásán nyugvó átmeneti segélyek. Az egyszer-egyszer betévedő kliens „zavaró tényezőnek”, a „rendkívüliség” pazarlásnak, visszaélések forrásának és nem kellően hatékony eljárásnak minősül. Mint az önkormányzati szociális irodákön készített interjúink igazolják, a hivatalokban közmeggyőződésé vált: mindenkinek jobb, biztonságosabb, célratoróbb és hatékonyabb megoldás, ha az ügyféllel való találkozó rendszeres és viszonylag sűrűek. Így a kliens hónapról hónapra kiutalt pénzösszegre, a hivatal pedig fokozottan ellenőrzött és kézben tartott kiadásokra számíthat.

Érdeemes hangsúlyozni, hogy a segélyezettek élete és forrásai feletti ellenőrzés hatósági kiterjesztése távolról sem szórványjelenség, és végképp nem írható egyik vagy másik önkormányzat „túlkapásainak” számlájára. A jogfosztás e (segítő szándék által vezérelt) formája nem kiindulópont, hanem végeredmény. S bár igaz, hogy az elmélyülő esetfeltárás eredményeként valóban megnő az esély, hogy a kliens többfajta segítségre is jogosulttá váljon, egyúttal viszont élete szinte minden szegmense lassan a hivatal kezébe kerül, megélhetése pedig az összedolgozó szakemberek simulékony team-munkájának függvénye lesz. Lassan-lassan segélyező és segélyezett beépülnek egymás mindennapjaiba. Így azután a folyamat rövid időn belül önfenntartóvá, s mintegy szabállyá válik.

A folyamatosan növekvő hatósági ellenőrzés és a nyomában előálló „jogfosztás” itt jelzett ördögi körének automatizálódására az elmúlt tíz esztendő szemlélatomást elég volt. Ezt jelzik intézményi adatfeldolgozásunk gyakorisági sorai, amelyek egyértelműen alátámasztják a segélyhivatal és a kliensek előbbi értelemben vett „egymásba záródását”. A vizsgált fővárosi kerületben 1999 folyamán megfordult kliensek között mindössze 6%-ot tett ki azok aránya, akik egy vagy két alkalommal jártak az irodában; a döntő többség – a segélyezettek 54%-a – legalább havonta egyszer (azaz, az év folyamán minimum 12-szer) megfordult itt, s közülük 12% legalább 30 alkalommal került regisztrálásra. E sűrű kapcsolattartás egyik jelentős oka, hogy a segélyezett családok kétharmada legalább két különböző fajta rendszeres segélyben részesül, s rendkívüli támogatással csak ott találkozunk (ott is csak az esetek 12%-ában), ahol legalább ötféle különböző segély révén a hivatal és a kliens család kapcsolata már amúgy is rendszeres.

Mindezt talán megnyugtatónak is találhatnánk. Végül is joggal remélhetnénk, hogy a tartós, rendszeres és kiszámítható kapcsolattartás révén legalább a szegények egy része számára valóban hathatós segítség nyújtható, s ez az elemi létbiztonság szavatolásának mindent felülíró imperatívusza mellett még fontosabb is lehet, mint eszmei szabadságjogaik feltétlen tiszteletben tartása. Az adatok azonban azt jelzik, hogy az önkormányzatok a segítséget nem a szegénység mértéke, hanem a függetlenség feladásában mutatkozó „együttműködési készség” szerint adják, vagyis a segélyek odaítélését nem a rászorultság, hanem a függelem elfogadásának szempontjai diktálják. A magatartást illető megfontolások elsődlegessége, a „lojalitás” díjazása olyan erős, hogy a végül is elnyerhető átlagos segélyösszegek nagysága nem a családok segélyezés előtti egy főre jutó jövedelmével mutat összefüggést, hanem a hivatali megjelenések gyakoriságával. A „jutalmazási” mozzanat szemlélatomást minden más szempontot felülír, sőt, ez az elosztás legfőbb differenciáló

elve. Ennek köszönhető ugyanis, hogy a havi 3–4 alkalommal megjelenő kliensek a segélyekből *tizenegyszer* nagyobb összegű bevételre számíthatnak, mint a negyedévente vagy annál ritkábban betévedők (miközben az első csoport segélyezés előtti egy főre jutó jövedelme 12%-kal magasabb az utóbbiánál) (lásd ezzel kapcsolatban a 74. oldalon az alsó táblázatot is).

A segélyek hasznosításának rejtett dimenziója

A kiszolgáltatottság és a függés a maga mélységében akkor tárul fel igazán előttünk, ha kissé közelebbről szemügyre vesszük azt is: mit kezdhetnek a kliensek, ha végre kezükbe kerül a várva várt papír a képviselőtestület határozatával, mely szerint kérvényük elismerésre talált, s megítélték nekik a segélyt.

Jogosultságuk határozattal dokumentált elismerése ugyanis még távolról sem jelenti azt, hogy a megítélt segély felhasználása felől maguk dönthetnek – kapcsolatuk a hatósággal a pozitív bizottsági döntés nyomán fordul csak igazán szorosra. A „kiskorúsítást” a közpénzek elköltéséért érzett felelősség és a szegények önmagukat sem kímélő „felelőtlensége” egyaránt elkerülhetetlenné teszi. A segélyhivatalok munkatársai vég nélkül sorolják a történeteket, amelyek mind azt példázzák: a szegények *nem képesek* a pénzzel gazdálkodni, nem arra fordítják a segélyt, amire „kellene”, nem eléggé takarékosak, nem fogják fel, hogy az *ő érdekük* lenne, hogy befizessék a gyermek napközijét, kiegyenlítsék a villanyszámlát, megvegyék a gyógyszert. Mindennek a háttérben pedig rossz beidegződések és különböző magatartási fogyatékoságok állnak.

A fejlődés iránya így azután egyértelmű és „magától értetődő”: a segélyek között mind kevesebb keresnivalója van a pénznek, s helyette célszerű ételt, kályhát, ruhát, tanszert és más hasznos javakat biztosítani. Így a szegények legalább esznek, nem fáznak, és tisztességesen taníttatják a gyerekeiket, a közösségnek pedig nem kell aggódnia, hogy netán elherdálódna az adóforintok. Igaz, sokakat feszélyez a megálázásnak e formája (amelyet egyébként a szociális irodák zsargonja eufemisztikusan a „paternalizmus” megnevezéssel illet és szelídít elfogadhatóvá a segélyosztók számára); mégis, a biztos tudat, hogy „jó” célokra kerül a támogatás, többnyire felmentést ad a rossz érzések alól. A segélyezettetek pedig értelemszerűen aligha tehetik szavá, hogy elemi szabadságjogaik sérülnek, amikor a társadalmi béke jegyében „gondnokság” alá helyezik őket. A „gondnokság” e formája ellen nincs jogvédelem, még annyi sem, amennyi a pszichiátriai osztályokra kerülő és orvosai által „korlátozott cselekvőképességűnek” minősített állampolgárnak az új betegjogi rendszer révén kijár.

Bár a kliensek emberi méltóságának csorbulása a természetbeni segélyezés valamennyi formájának sajátja, van egy rejtett dimenzió, amelynek mentén a támogatások mégis élesen kettéválnak: ez pedig a *hasznosulás* dimenziója. Hasznosulásuk – azaz, végső felhasználójuk – szerint jól megkülönböztethetők az *egyéni-családi* és az *intézményi* javadalmazások. Az első esetben, így például az élelmiszer-, ruha- vagy tanszersegélyek kézhezvételekor a kérvényező nemcsak

jogalanya, de alanya is a támogatásnak. A másodikban szintén ő a jogalany, de a megítélt támogatás tényleges felhasználója más, mégpedig jellemzően az állami kézben lévő közüzem. Jól ismert jelenség áll ez utóbbi forma hátterében: az állampolgárok és a szolgáltatásaikat egekbe szökő árakon nyújtó gáz-, víz-, távhő- és villamosenergia-szolgáltatók (valamint helyenként a lakástulajdonos önkormányzatok) évek óta folyó háborúja. A máról holnapra piaci szereplőkké vált szolgáltatók igénye jogos: szolgáltatásaikért meg kívánják kapni az árat, mint bárki más. A máról holnapra eladósodott lakosság fejfájása szintén jogos: az állam kivonulása a terepről felborította családi gazdálkodásukat, mert jövedelmük nem növekedett megfelelően, miközben sem a lakáspiac, sem életük megannyi egyéb kötöttsége nem teszi lehetővé, hogy alkalmazkodásuk kinyilvánításaként mai élet-szintjüknek „megfelelőbb” lakásvizonyok közé költözzenek. Az eredmény: a közüzemek mára milliárdos kintlevősége az egyik oldalon, és az immár törvény szentesítette elárverezés és kilakoltatás a másikon.

Az önkormányzati segélyezés a társadalmi béke előmozdítójaként lép a színre, mint ami legalább a maga szerény eszközeivel elősegíti, hogy a szolgáltatót valamit viszonlísson a pénzből, s a rászoruló legalább a rendőrségi zaklatástól és a ki-költöztetéstől megmeneküljön. A megoldás: a segélyt ugyan a segélyezett nevére írják, ő azonban egy fillért sem lát belőle, az átutalás ugyanis az ELMŰ, a Díjbeszedő Rt. vagy a Lakásgazdálkodási Iroda számlájára érkezik. Az eljárás racionalitása és haszna első pillantásra kézenfekvőnek látszik. A kliens a segélyből inkább enni adna a gyerekeknek, mint hogy a villanyszámláját fizesse ki, így a segélyosztó a pénz megfelelő beosztásáról maga gondoskodik. Kézenfekvő érvek szólnak továbbá e megoldás mellett a másik oldalról is: a közüzem közhatalom, „haragjának” féken tartása tehát közérdek, és a segélyosztó ennek jegyében tevékenykedik. Közelebbről szemügyre véve azonban e „kézenfekvő” logika azért mégsem kizárólag a béke érdekeit szolgálja, hanem egyértelműen anyagi érdekeket is. A szegények önkormányzati támogatása révén a közüzem garantáltan viszonlírtja legalább egy részét annak a tetemesre duzzadt díjhátraléknak, amelyet évente veszteségként kénytelen elkönyvelni (kb. 22–25 milliárd forintot). Érdemes ugyanakkor az eredményeket „forintosítani” a kliensek oldalán is, és utánaszámolni, hogy mit jelent a béke az ő szemszögükből. Nem mást, mint hogy a saját belátás szerint, szabad felhasználásra a családok kezébe adott havi fejenkénti pénzsegély összege a statisztikákban megjelenő mintegy 1800 forintos bruttó értékkel szemben, a valóságban 500–600 forintra apad. Ebből minden családtagnak jut például havi 12 doboz joghurt (kevesebb mint kétnaponta egy). Az ezredforduló Magyarországon *ennyi* tehát a segélyezett hatóságilag engedélyezett önrendelkezése.

Összegzés helyett

Nézzük bárholnan, és állítsuk a támogatások bármely formáját vagy az eljárásrend bármely elemét a középpontba, ugyanoda lyukadunk ki: a rászorultság keretében kialakított mai segélyezési rendszer miközben csak minimálisan mérsékli a rászor-

ruitságot, teljes mértékben kiszolgálja a hivatali érdekek és a bürokrácia öntörvényű hatékonyságelveinek érvényesítését. A „megcélzott” rászorulóknak szemszögéből minimálisak az előnyök: a segélyezés – csekély anyagi támogatás ellenében – sérti emberi méltóságukat és emberi jogukat.

Fontos hangsúlyozni, hogy a helyzet nem a segélyosztók jószándékának hiányában alakul így. Az önkormányzatok szociális irodáin többnyire feladatokat komolyan vevő és klienseik iránt megértéssel lévő emberek dolgoznak. Az, hogy hivataluk követelményeit előbbre valónak tartják ügyfeleik pusztán segélyekkel amúgy sem igen orvosolható bajainál, természetes. A jogfosztásnak és az emberi méltóság megcsonkításának ők legfeljebb csak végrehajtói, de semmiképpen sem generálói. Feladatuk a társadalmi béke fenntartása – és ennek tudatában is vannak. Azt azonban, hogy a mai Magyarországon e béke előfeltétele a szegények kordában tartása, a szociális adminisztráció közkatonaiknak a maguk posztjáról aligha áll módjukban megkérdőjelezni. Ők ugyanis foglyai egy helyzetnek, még akkor is, ha e fogság ellensúlyaként a rendszer nem kevés hatalmat adott a kezükbe.

Hatalmuk tartalmáért és annak gyakorlásáért viszont az egész többségi társadalom felel. Az a többség, amely – ha szóba kerül – megnyugodva gondol a „szociális reformra”, és az elmúlt évtized fegyvertényeként tartja számon a rászorultság alapú segélyezéspolitikát kiépítését. A segélyező és a segélyezett végletes „egymásba záródása” pedig jótékonyan segíti, hogy fel se merüljön: a segélyezéssel jogfosztás és az emberi méltóság megsértése párosul.

A csapdahelyzetet csak elmélyíti, hogy mindennek ellenére a segélyezésre a szegényeknek mulhatatlanul szükségük van. Ma ugyanis az önkormányzati segélyek jelentik számukra az elemi létezés egyetlen, többé-kevésbé azért mégiscsak biztosított forrását. Aki és amint teheti, úgyszólván igyekszik másfelé fordulni. Lakossági felvételünk azt is megmutatta, hogy a szegény családok 11%-a még soha nem járt a segélyhivatalok tájékán és szemlátomást minden erejével azon van, hogy azokat továbbra is elkerülje. Ők azok a kisebbségben lévő szerencsések, akiknek a legnagyobb bajban kezelt nyújtott valaki – egy rokon, egy szomszéd, egy munkatárs, a pap vagy valaki más –, és így megmenekültek a kiszolgáltatottság és a megaláztatás mindama formájától, amelyekről a fentiekben szó volt. A szegénység egyik jól ismert vonása azonban éppen az emberi kapcsolatok – és a bennük megtestesülő, ún. „szociális tőke” – hiánya, vagy az idő múlásával azok erodálódása. Ezért a tevőleges informális segítség a szegények többsége számára elérhetetlen. Marad a formális út, az önkormányzatok rendeletekkel körülbástyázott támogatása. Láttuk, hogy e rendeletek sajátos „csereviszonyt” teremtenek a jog(fosztás) és a pénz(osztás) között, amellyel a klienseket eleve „másodosztályú állampolgárokká” minősítik, és kemény falakat emelnek e csökkent jogú kisebbség és az emberi és állampolgári jogok teljes spektrumát élvező többség közé.

Az ország ilyen kettészakadása már eddig is súlyos társadalmi feszültségek melegágya, majd éles válságok kirobbantója volt. Döreség volna azt gondolni, hogy most másképp lesz, vagy, hogy a problémák maguktól megoldódnak. A „mellény újragombolni” azonban még nem késő. Nem kell mást, illetve többet tennünk, mint felismernünk: a szegénység felszámolása nem szakapparátusi feladat, hanem tár-

sadalompolitikai alapkérdés, amelyen a jelenkori hazai társadalomfejlődés egészének iránya múlik. Ha e felismerés megszületik, akkor minden bizonnyal újragondolhatóak lesznek a mindenkire érvényes szociális jogok, s kialakítható lesz az az intézményrendszer, amely e jogokat megkülönböztetések és különleges kikötések nélkül, mindenki számára egyformán szavatolja. A megszülető új szociálpolitikai ellátórendszerben pedig a névre szóló segélyezésnek és a hozzá kapcsolódó elkülönítő mechanizmusoknak legfeljebb parciális szerep jut majd. Persze mindez nem megy varázsütésre, és nem is valósítható meg addig, amíg széles társadalmi vitában ki nem csiszolódik az egyetértés a gyakorlati jogok minden itt élőt megillető minimumával kapcsolatban. Ez az egyetértés adhatja meg ugyanis az alkotmányos jogok tartalmát, s válhat így alapjává általános érvényű megélhetési, lakhatási, egészségi és jogvédelmi minimumok kimunkálásának is. E minimumok pedig visszavezethetnek majd az univerzális elvek és rendszerek újragondolásához – azokhoz, amelyek újjáépítése a gyakorlatban szavatolhatja, hogy a ma kirekesztett segélyezettek ismét hasonló körülmények között élhessenek és ugyanolyan magyar állampolgároknak érezhessék magukat, mint a „köz” támogatására már ma sem szoruló szerencsésebb többség.

Statisztikai táblázatok

Az itt közölt adatok a folyóiratunk e számának témáira vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazzák.

A közép- és kelet-európai országok szegénységi arányai az Európai Unió átlagos fogyasztási szintjéhez viszonyítva

Ország	Egy főre jutó nemzeti össztermék (GDP) EURO-ban (1996 ill. 1997)	Az EU-átlagfogyasztás fele alatt élők aránya (% , 1995 körül)
Szlovénia	13 700	30
Csehország	12 204	55
Magyarország	10 137	73
Lengyelország	7 800	74
Észtország	7 325	79
Románia	5 497	80
Litvánia	6 190	81
Szlovákia	9 296	82
Bulgária	4 603	90
Lettország	5 500	92
A 10 közép- és kelet-európai ország együtt	8 300	–
Európai Unió (EU 15)	20 260	17
A szegénységi arányok szélső értékei az EU-n belül:		
Portugália	15 090	33
Dánia	24 094	9

Források: Piachaud (2000): Poor Relations. *The Guardian*, 1 Dec. 2000. Az adatok részletesebben megtalálhatók Piachaud, D. (2000): Poverty and Enlargement of the European Union. Kézirat. Az itt szereplő GDP-adatok a részletes tanulmány, az OECD és az EU statisztikái alapján Ferge Zsuzsa számításai.

A „szegénység” aránya a népességben belül, 1870–2000

Terület	Időszak	A szegénység jellemzője	Össznépesség száma, millió fő	Ebből: szegénynek tekinthető népesség	
				Létszáma, millió fő	Százalékos aránya
Monarchia (Horvát-Szlavónia nélkül)	1870 körül	Zömmel létfenntartási szint körüli szociális szegénység, pauperizmus, súlyos egyenlőtlenségek	13,5	9	65
	1910 körül		18,3	9–10	50–55
Trianon utáni Magyarország	1935 körül		8,9	5,7–7	65–80
	1940 körül		9,1	5	55–60
	1948 körül	Zömmel létfenntartási szint körüli szociális szegénység	9,2	4,6–6	„senki” vagy „mindenki”, ill.50–60%
	1952 körül		9,5	5,7–6,7	65–75
	1960 körül	Zömmel relatív szegénység	10,0	3–4	30–40
	1980-as évek második fele		9,5	0,5–2,5 ^a	5–25
	2000 körül	Részben relatív, részben létfenntartási szint alatti szegénység, jelentős egyenlőtlenségek	10,0	0,6–5 (nagyon súlyos szegénység, kb. 0,6 millió)	6% súlyos szegénység, 45–50% tisztes létminimum alatt élők

^a Világbanki számítás (World Bank 1996).

Forrás: 1910-1980: Ferge (1986); 1989 és 2000: TÁRKI, KSH és Világbank, valamint az ILO-POV kutatás adatai, illetve ezek alapján Ferge Zsuzsa becslései; Sik – Tóth (1998), Szívós – Tóth (1999, 2000b), KSH (1998c, 1999b, 2000a, 2001), World Bank (1996).

A szegénység arányának változása különböző mérések alapján (%)

Szegénységfogalmak és -küszöbök	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Relatív jövedelmi szegénység: a felnőtt egységre számított átlagos jövedelem fele alatt élők aránya									
TÁRKI (Sík – Tóth 1998)	10,1	10,4	11,6	12,4	14,8	14,0	–	–	–
TÁRKI (Szívós – Tóth 1999 és 2000b)*	12,8	n.a	n.a	15,8	18,3	17,8	12,8	13,8	14,6
Abszolút jövedelmi szegénység									
Abszolút jövedelmi szegénység 1992-höz viszonyítva (TÁRKI 1998)**	10,1	12,6	16,1	19,9	26,6	31,0	n.a.	n.a.	n.a.
Létminimum alatt élők (KSH 1997, 1999)	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	25–30	n.a.	29	n.a.
Pénzzavar előfordulása a hónap végén (TÁRKI 1998)									
Havonta előfordul	26	26	25	25	28	31	–	–	–
Soha nem fordul elő	29	39	41	41	31	36	–	–	–

* Ebben a sorban a jövedelemadatok nem a naptári évre, hanem márciustól márciusig tartó évre vonatkoznak. Lásd még KSH (1998c, 1999b, 2000a, 2001).

** Az 1992. évi „relatív” szegénységi küszöb alattiak; a küszöb az áridexnek megfelelően korrigálva. Az adat tehát azt mutatja, hogy hányan élnek az 1992-ben szegénységnek számító szint alatt (Szívós – Tóth 1999).

Megjegyzés: n.a. = nincs adat; – = a panelvizsgálat 1996-ban megszűnt.

Források: Sík – Tóth (1998), Szívós – Tóth (1999, 2000b).

A háztartás illetve a háztartásfő jellemzői a teljes (nem nyugdíjas) népességet jellemző és a szegény csoportokban
(Az egyes mintákhoz, illetve a részmintákhoz tartozó összes háztartás = 100%)

A minta összetétele a háztartásfő jellemzői szerint	országos minta, ILO-PSS	Szegények, alsó harmad összesen: ILO-POV	legszegényebbek, alsó kilenced, ILO-POV	van roma a háztartásban, ILO-POV
A mintában szereplő háztartások száma	1001	1030	344	213
Egy fogyasztási egységre jutó, ún. ekvivalens jövedelem – csak tájékoztató érték (ezer Ft)	38,2	22,1	14,2	17,8
Egy főre számított jövedelem – csak tájékoztató érték (ezer Ft)	29,2	15,4	10,3	12,2
A háztartásfő aktivitása:				
A háztartásfő aktív kereső	79	63	32	36
A háztartásfő munkanélküli	5	17	36	36
A háztartásfő képzettsége:				
8 osztály vagy kevesebb	19	40	57	81
Szaktanácsos képzettség	36	40	30	16
Középfokú	31	18	12	3
Felsőfokú	14	2	1	–
A háztartásfő (jelenlegi vagy korábbi) foglalkozása néhány csoportban:				
Vállalkozó	26	7	6	4
Szellemi foglalkozású	14	7	4	1
Segédmunkás (mezőgazdasági is)	22	47	59	78
A háztartások településtípus szerinti megoszlása – csak Budapest és falu:				
Budapest	18	8	7	10
Falu	33	43	48	48
A háztartásban van roma kisebbséghez tartozó	2 ^a	20 ^b	37	100
A gyermektelen és sokgyermekes háztartások aránya:				
Nincs gyermek	53	25	31	19
3 vagy több gyermek van	6	22	24	33
Néhány háztartástípus aránya:				
Pár, házaspár gyermekkel	52	64	54	59
Egyedülálló szülő	14	13	16	9
Összesen	100	100	100	100

^a Saját bevallás, a tényleges (6–8%-ra becsült) adatnál sokkal alacsonyabb.

^b A kérdésre mind a kérdezt, mind a kérdező válaszolt. A két adat nagyjából azonos kört jelöl.

Forrás: 2001 tavaszán végzett két vizsgálat még kiadatlan anyagából. Mindkettő a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) megbízásából készült. Az első a gazdasági társadalmi biztonságra vonatkozott, az ILO központi, társadalmi biztonság programjához kapcsolódik, rövid hivatkozása: ILO-PSS-kutatás. A magyar kutatást Ferge Zsuzsa, Simonyi Ágnes és Dögei Ilona végezték. A második vizsgálat a társadalmi integráltságra, kirekesztésre, szegénységre irányult, s a kelet-közép-európai ILO-iroda programjának része. Rövid hivatkozása: ILO-POV-kutatás. A magyar vizsgálatot Ferge Zsuzsa, Darvas Ágnes és Tausz Katalin készítették. Mindkét kutatás mintavételét és adatfelvételét, adatrögzítését a Szonda-Ipsos végezte, 1000–1000 háztartásnál. *Mindkét minta kicsi, tehát az adatok pontossága korlátozott.*

A lakáshelyzet néhány mutatója néhány kiemelt csoportban az adott tipizáláson belül (%)

	Nincs a lakásban víz	Nincs belső WC	3-nál többen laknak egy szobában	A lakással 3 + súlyos probléma van*	Cigány vagy szegény környék
Összesen az ILO-POV mintában	14	17	21	24	25
A háztartásfő aktivitása szerint					
A háztartásfő aktív kereső	9	14	12	17	19
A háztartásfő munkanélküli	34	43	30	39	47
Településtípus szerint					
Budapest	1	16	33	39	33
Megyeszékhely	6	8	13	18	22
Más város	11	16	14	23	23
Falu	23	31	17	23	26
A háztartásfő iskolai végzettsége szerint					
8 osztály vagy kevesebb	27	37	26	33	42
Szakmunkás	9	14	14	21	16
Középfokú	3	5	4	10	11
Felsőfokú	0	0	0	13	8
Eltartott, rokkant nyugdíjas	14	23	14	31	24
A háztartásfő (jelenlegi vagy korábbi) foglalkozása néhány csoportban					
Vállalkozó	4	5	8	13	16
Szellemi foglalkozású	0	1	3	14	4
Segéd (mezőgazdasági) munkás	24	34	23	29	39
A háztartásban van roma kisebbséghez tartozó	40	50	41	45	60
A gyermektelen és a sokgyermekes háztartások aránya					
Nincs gyermek	16	22	5	20	20
3 vagy több gyermek van	18	29	33	33	36
Háztartástípus:					
Házaspár több gyermekkel	15	20	18	21	24
Egy szülő több gyermekkel	9	16	15	26	26
A felnőttek neme szerint:					
Csak férfi	26	31	8	28	10
Azonos számú férfi és nő	16	23	18	25	27
Csak nő	8	16	12	24	27
Ekvivalens jövedelmi harmadok szerint					
Alsó harmad	27	34	26	33	37
Középső harmad	12	22	16	24	22
Felső harmad	4	7	8	14	18

* Az itt figyelembe vett problémák: A lakás nedves, dohos, beázik; sötét, nincs nap, levegő; romos, nem zárnak az ajtók, ablakok; túlszűfolt; nem lehet télen megfelelően fűteni a lakóhelyiségeket; rossz a környék közbiztonsága; nehéz megközelíteni, messze van tömegközlekedési lehetőség; nincs jogcímük az ott lakásra; kilakoltatás veszélye áll fenn.

Forrás: ILO-POV-kutatás.

Az anyagi szükségesség néhány mutatója: azon háztartások aránya, amelyekben az említett problémák előfordulnak (%)

	Van lakás- vagy rezsi-tartozás	Nem jut elég pénz gyógyszerre	Szegénynek tartja magát	Nem jut elég pénz ételmisszerre	Kaptak jövedelemigazoláshoz kötött ellátást	Havonta kifogy-nak a pénzből	Az egy főre jutó jövedelem a nyugdíjminimum alatt van	Nem jutott elég pénz a felnőttek ruhájára
Összesen az ILO-POV mintában	29	38	40	49	61	69	70	73
A háztartásfő aktivitása								
Aktív kereső	29	34	28	43	54	63	60	72
Munkanélküli	32	43	63	62	83	85	92	73
A háztartásfő iskolai végzettsége								
8 osztály vagy kevesebb	35	45	59	58	68	78	78	77
Szaktanulmány	30	34	29	45	57	65	67	68
Középfokú	15	31	25	40	54	60	58	73
Felsőfokú	21	22	8	39	38	56	54	78
A háztartásfő (jelenlegi vagy korábbi) foglalkozása néhány csoportban								
Vállalkozó	18	31	15	40	49	53	59	69
Szellemi foglalkozású	17	27	34	34	51	63	53	79
Szaktanulmány	29	34	29	46	57	65	67	69
Segédmunkás (mezőgazdasági is)	32	42	51	53	66	75	74	76
Településtípus								
Budapest	53	46	59	63	59	86	66	86
Megyeszékhely	37	41	47	51	62	75	60	89
Más város	29	38	31	55	61	67	70	69
Falu	22	35	40	41	60	67	73	68
A háztartásban van roma kisebbséghez tartozó	41	54	72	68	80	88	87	75
A gyermektelen és a sokgyermekes háztartások aránya								
Nincs gyermek	24	38	51	50	33	73	62	72
3 vagy több eltartott gyermek	38	43	36	57	85	76	87	72
Háztartástípus:								
(Házaspár) több gyermekkel	28	35	33	54	63	67	70	73
Egy szülő több gyermekkel	35	42	47	49	63	75	65	77
A felnőttek neme szerinti arányok								
Csak férfi	21	43	59	60	54	74	62	71
Azonos számú férfi és nő	29	39	37	49	64	70	71	71
Csak nő	29	39	53	54	66	82	70	81
Ekvivalens jövedelmi harmadok								
Alsó harmad	34	43	57	60	67	83	100	72
Középső harmad	32	39	41	46	66	69	82	73
Felső harmad	22	32	21	40	50	57	30	75

Forrás: ILO-POV-kutatás.

**Azon háztartások aránya, amelyekben a felnőttek hozzájutnak a felsorolt tételekhez
(ILO-POV-minta) (%)**

	A teljes szegény- mintában	Az alsó jövedelmi harmadban	A felső jövedelmi harmadban	Falvakban	Ahol van roma a családban
Meleg étel legalább naponta egyszer	97	94	99	97	92
Hűtőszekrény	90	84	91	88	76
Mosógép	91	84	96	89	79
Télien fűtött lakás	82	76	88	83	69
Karácsonyi ajándék, ünnepi étel	75	60	85	74	56
Pénz közlekedésre	63	54	76	77	47
Hitelkártya	51	33	70	48	28
Hús legalább minden második nap	49	43	57	54	34
Lakásbiztosítás	41	23	59	42	13
Útlevel	29	22	40	28	9
Új, meleg télikabát	20	14	24	24	10
Legalább egyheti üdülés a felnőtteknek	6	4	9	6	2

Forrás: ILO-POV-kutatás.

**Azon háztartások aránya, amelyekben a gyermekeknek biztosítani tudják az egyes alábbi tételeket
(ILO-POV-minta) (%)**

	A teljes szegény- mintában	Az alsó jövedelmi harmadban	A felső jövedelmi harmadban	Falvakban	Ahol van roma a családban
Meleg téli felsőruha	96	91	100	96	88
Legalább 3 váltás fehérmemű	95	97	97	96	91
Napi három étkezés (óvodai, iskolai étkezéssel együtt)	94	98	97	95	95
Külön ágynemű	94	98	97	97	91
Ünneplő ruha	90	85	93	92	76
Saját könyvek	85	74	91	82	63
Naponta egyszer gyümölcs (óvodai, iskolai étkezéssel együtt)	81	72	88	84	71
Kerékpár	73	66	80	79	48
2 pár újonnan vásárolt (nem „örökölt”) cipő	59	55	64	63	44
Évente egyszer egy hét üdülés, nyaralás (iskolai szünetben is)	22	18	26	23	10

Forrás: ILO-POV-kutatás.

Azon háztartások aránya, amelyekben az iskolába járó gyermekeknek biztosítani tudják az egyes tételeket (ILO-POV-minta) (%)

	A teljes szegény- mintában	Az alsó jövedelmi harmadban	A felső jövedelmi harmadban	Falvakban	Ahol van roma a családban
Minden, az iskola által elvárt felszerelés	86	84	88	89	72
Az iskola által szervezett programokon való részvétel (kirándulás, színház, erdei tábor stb.)	75	62	85	74	55
Zsebpénz	51	49	54	61	40
Valamilyen rendszeres sportolási lehetőség (testnevelésórán kívül)	37	31	42	45	23
Számítógép-használati lehetőség	29	21	35	30	12
Valamilyen fizetett különóra (nyelv, zene, fejlesztő foglalkozás, sport stb.)	20	14	25	25	12

Forrás: ILO-POV-kutatás.

Az idősek háztartásainak havi nettó jövedelme (Ft-ban)

Város				Falu			
55-74		75+		55-74		75+	
férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
67 577	56 274	61 210	49 911	48 494	43 686	49 386	40 296

Forrás: MOBILATE Survey 2000, (város: N=266; falu: N=278).

Az idősek háztartásainak havi nettó egy főre jutó átlagjövedelme (Ft-ban)

Város				Falu			
55-74		75+		55-74		75+	
férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
34 351	32 566	31 936	27 251	23 793	28 227	26 963	27 485

Forrás: MOBILATE Survey 2000 (város: N=266; falu: N=278).

Az idősek jövedelmének típusai nemek szerinti bontásban (%)

	Teljes munkaidő	Rész- munkaidő	Alkalmi munka	Munkanélküli vagy átképzés alatt	Htb.	Korai nyugdí- jas valamilyen formája	Nyugdíjas	Összes
Férfi	8	1	0,3	1	1	16	72	100
Nő	2	2	2	1	3	15	77	100

Forrás: MOBILATE Survey 2000 (város: N=305; falu: N=287).

Az idősök jövedelmének típusai korcsoportok szerint (%)

	Teljes munkaidő	Rész-munkaidő	Alkalmi munka	Munkanélküli vagy átképzés alatt	Htb.	Korai nyugdíjas valamilyen formája	Nyugdíjas	Összes
55-74	8	2	2	1	1	21	65	100
75+	3	0,7	0,3	0	2	10	84	100

Forrás: MOBILATE Survey 2000 (város: N=302; falu: N=295).

Az idősök jövedelmének típusai város-falu bontásban (%)

	Teljes munkaidő	Rész-munkaidő	Alkalmi munka	Munkanélküli vagy átképzés alatt	Htb.	Korai nyugdíjas valamilyen formája	Nyugdíjas	Összes
Város	8	2	1	0,7	2	18	68	100
Falu	3	0,3	1	0,3	1	14	80	100

Forrás: MOBILATE Survey 2000 (város: N=297; falu: N=295).

Az 55 év feletti nyugdíjasok jövedelemforrásai (%)

Jövedelmi forrás	Város	Falu	Férfiak	Nők	55-74	75+
Teljes munkaidős foglalkoztatás	8	3	8	4	9	2
Részmunkaidős foglalkoztatás	6	2	4	4	6	2
Nyugdíj	93	96	93	96	93	97
Tőke, kamat	0,3	0,0	1	0,0	0,0	1
Munkanélküli segély	1	0,3	1	0,0	2	0,0
Szociális segély	0,3	3	1	2	1	2
Családtól jövő támogatás	1	0,3	0,7	0,7	1	0,3
Korai nyugdíjazásból származó jövedelem	4	1	3	2	4	1
Háztáji gazdaság	2	19	13	8	11	10

Forrás: MOBILATE Survey 2000.

Az idősök jövedelmi helyzetükkel való elégedettsége (átlag)

Város				Falu			
55-74		75+		55-74		75+	
férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
5,0	4,6	5,5	5,1	9,1	7,3	5,9	5,8

Forrás: MOBILATE Survey 2000 (város: N=299, falu: N=298).

Az idősök iskolai végzettsége település szerint (%)

	Nem járt iskolába	Befejezetlen általános iskola	Befejezett általános iskola	Szakkunakés-képző	Befejezett középiskola	Befejezett egyetem	Nem tudta hány osztályt végzett	Összes
Város	0,7	16	23	19	29	11	1	100
Falu	3	41	33	13	8	2	0	100

Forrás: MOBILATE Survey 2000 (város: N= 300; falu: N=299).

**Hosszabb ideig tartó komolyabb egészségügyi panaszok aránya az idősök körében település,
kor és nem szerint (%)**

	Város				Falu				Átlag
	55-74		75+		55-74		75+		
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
Igen	25	30	36	49	46	44	46	67	43
Ildőnként	31	39	31	22	20	12	22	16	24
Nem	44	31	32	29	34	44	32	16	33
Összes	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: MOBILATE Survey 2000 (város: N=300, falu: N=209).

Az idősök egészségükkel való elégedettsége (átlag)

	Város				Falu				Összes
	55-74		75+		55-74		75+		
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
N	80	75	74	76	76	75	76	73	605
Átlag	6,1	5,8	5,5	4,9	4,7	5,1	5,1	4,5	5,2
Szórás	3,0	2,5	2,6	2,8	2,5	2,7	2,9	3,0	2,8

Forrás: MOBILATE Survey 2000 (város: N=298, falu: N=299).

A szegény személyek részaránya az egyes korcsoportokban Magyarországon 1972-ben, 1987-ben, 1992-ben és 1997-ben az egy főre jutó jövedelem szerint (%) (alsó decilis)

Korcsoportok	1972	1987	1992	1997
0-2	15,2	20,7	19,6	27,8
3-6	15,3	17,0	19,2	22,7
7-14	15,1	15,1	15,6	18,8
15-19	6,3	7,2	13,9	15,9
20-24	5,0	6,0	11,9	10,1
25-29	5,1	12,9	12,3	12,3
30-34	7,9	11,5	9,3	12,2
35-39	6,7	9,7	9,7	6,9
40-44	4,4	6,4	7,2	8,9
45-49	3,2	4,7	8,0	7,4
50-54	3,6	5,4	5,5	3,2
55-59	6,2	6,0	5,5	5,1
60-69	15,1	9,8	5,8	0,9
70-	27,9	11,7	4,1	1,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH jövedelemvizsgálatok, Magyar Háztartás Panel 1. és 6. hullám.

A szegény személyek aránya az egyes korcsoportokban 1992 és 2000 között (%)

Korcsoportok	Szegények részaránya (az átlagos ekvivalens jövedelem 50%-a alatt élők)				
	1992	1994	1996	1997	2000
0-2	15,1	22,8	29,7	33,7	20,7
3-6	13,7	11,7	24,7	26,0	19,2
7-14	12,0	16,4	21,6	22,3	19,5
15-19	13,0	15,9	19,1	18,2	18,9
20-29	11,3	9,5	13,2	15,2	11,1
30-39	7,7	13,4	13,6	12,1	12,2
40-49	7,3	9,3	15,5	12,1	12,5
50-59	7,4	11,3	7,3	8,6	8,8
60-69	10,5	7,4	4,3	2,7	6,1
70-	11,1	9,1	8,9	4,3	5,3
Összesen	10,1	11,6	14,9	12,3	11,9

Forrás: Spéder Zsolt számításai, Magyar Háztartás Panel 1. és 6. Hullám (1992-1997), Szívós - Tóth (2000a).

A háztartások 1997-es keresztmetszeti és az 1992 és 1997 közötti időszakot jellemző longitudinális szegénység helyzete a családtípus, a gyermekek száma és a legfiatalabb gyermek korcsoportja szerint (%)

Családtípus 1997	Szegény 1997-ben	Hány évben szegény 1992 és 1997 között				Összesen N (100%)
		soha	átmenetileg, egyszer	átmenetileg, többször (2-3-szor)	tartósan (4-5 vagy 6-szor)	
Családtípus:						
Egyszemélyes	4,9	73,6	9,7	11,0	5,7	327
(Házaspár)	5,9	83,4	9,6	4,1	2,8	329
Egyszülős	18,7	60,5	16,8	10,9	11,8	139
Nukleáris család	14,6	72,9	9,8	10,3	6,9	708
Három generációs	2,8	(84,1)	(13,8)	(0)	(2,5)	58
Egyéb	4,3	82,6	7,6	9,8	0,0	109
Gyermekek* száma a háztartásban:						
nincs gyermek	4,9	79,8	9,2	7,4	3,6	1058
1 gyermek	13,3	68,1	12,1	11,2	8,6	268
2 gyermek	13,3	73,0	12,2	10,3	4,5	281
3 és több gyermek	35,8	47,1	13,0	19,5	19,5	123
A legfiatalabb gyermek életkora:						
nincs gyermek	5,4	79,8	9,2	7,4	3,6	1058
-3 év	30,8	59,6	12,0	14,6	13,8	147
4-6 év	14,0	65,0	14,4	11,5	9,1	113
7-9 év	19,3	66,3	18,0	9,6	6,1	128
10-12 év	11,1	71,8	8,0	13,7	6,5	101
13-16 év	12,2	74,9	7,7	8,2	9,2	124
Összesen	10,1	75,1	10,3	8,9	5,7	100,0
N	159	1255	172	149	95	1671

*Gyermek: 16 év alatti.

Forrás: Spéder Zsolt számításai, Magyar Háztartás Panel 1. és 6. hullám.

**A személyek longitudinális szegénység helyzetének megoszlása az egyes korcsoportok szerint
1992 és 1997 között (%)**

Korcsoportok 1997-ben	Hány évben szegény 1992 és 1997 között				Összesen N (100%)
	soha	átmenetileg, egyszer	átmenetileg, többször (2–3-szor)	tartósan (4–5- vagy 6-szor)	
– 6	(61,6)	(14,8)	(13,0)	(10,5)	77
6–14	62,2	13,8	12,9	11,1	610
15–19	64,0	11,3	16,5	8,2	370
20–29	70,6	11,8	11,1	6,5	634
30–39	75,1	11,7	8,6	4,6	716
40–49	76,4	8,4	9,4	5,9	647
50–59	77,7	9,7	7,4	5,2	544
60–69	87,6	7,6	3,2	1,7	474
70–	77,5	10,2	7,8	4,5	425
Összesen	73,6	10,7	9,6	6,1	100,0
N	3310	482	431	274	4497

Forrás: Spéder Zsolt számításai, Magyar Háztartás Panel 1. és 6. hullám.

**A gyermekek életkörülményeinek társadalmi minimum standardjai
(Azok aránya, akik az adott jegyet „elengedhetetlennek” tartják ahhoz, hogy a gyermekek
ne éljenek „elfogadhatatlanul rossz életkörülmények” között)**

	Elengedhetetlen	Jó lenne, ha volna	Szükségtelen/fölösleges
Napi egy tál meleg étel	98	1	1
Új, megfelelő nagyságú téli cipő	91	8	1
Saját ágy és ágynemű	90	9	1
Meleg, vízálló kabát	88	10	2
Olyan különleges események megünneplése, mint a születésnapok vagy a karácsony	82	15	2
Naponta legalább egyszer friss zöldség vagy gyümölcs	80	19	2
Legalább két új alsónadrág	74	23	2
Saját könyvek	59	34	7
Néhány új, nem használt ruha	57	37	5
Félévente részvétel iskolai kirándulásokon	46	47	7
Különnemű gyermekeknek külön szoba	45	49	6
Heti 100 Ft zsebpénz	40	41	19
Egy hét nem otthoni családi üdülés	36	56	7
Kerékpár	27	58	15
Építőjátékok, mint lego, duplo	19	54	27
Különóra, amiért fizetni kell	13	52	36
Otthoni számítógép az iskolai munkához	13	57	30

Forrás: Spéder Zsolt számításai, EUROMODUL 1999 (1500 fős adatfelvétel).

A család anyagi depriváltsága* és a gyermekek anyagi deprivációjának összefüggései

Család	Gyermek	Részarány (%)
nem deprivált	nem deprivált	61
nem deprivált	deprivált	15
deprivált	nem deprivált	13
deprivált	deprivált	10
Összesen		100
N=		423

* Az „arányosított” deprivációs index szerint.

Forrás: Spéder Zsolt számításai, EUROMODUL 1999 (1500 fős adatfelvétel).

A gyermekek milyen gyakran nélkülözték pénzszüke miatt a következőket 1999-ben (%)

	Mindig, egész évben	Gyakran	Néha	Soha	N=100%
Ruhanemük	2	5	17	76	423
Cipő	2	3	14	81	423
Élelem	1	1	4	94	423
Különóra, amiért fizetni kell	21	6	12	61	250
Iskolai kirándulás, üdülés	5	5	11	79	263
Barátok vendégeskedése	8	8	16	68	265
Zsebpénz	9	12	24	56	263

Forrás: Spéder Zsolt számításai, EUROMODUL 1999 (1500 fős adatfelvétel).

A különböző minősítések alapján képzett roma csoportok nagysága és társadalmi összetétele Magyarországon a Szelényi–Treiman-féle kutatás alapján (%)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
ROMA 1	5,0	42,4	29,2	48,0	76,6	3,3
ROMA 2	4,9	37,0	32,1	45,7	82,7	4,0
ROMA 3	4,6	31,4	40,0	42,9	84,6	5,6
ROMA 4	4,3	28,2	43,3	44,9	91,6	6,9
Nem roma	3,2	17,7	50,0	22,4	145,6	–

ROMA 1 = Az adatfelvétel során a megkérdezett cigánynak vallotta magát

ROMA 2 = ROMA 1 + az adatfelvétel során a megkérdezett apját vagy anyját cigánynak vallotta

ROMA 3 = ROMA 2 + a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint biztos cigány

ROMA 4 = ROMA 2 + a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint esetleg cigány

(1) = Egy háztartásra jutó személyek száma

(2) = Legfeljebb befejezetlen alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező megkérdezettek aránya

(3) = A foglalkoztatottak aránya a megkérdezettek között

(4) = A kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak aránya a megkérdezett foglalkoztatottak között

(5) = Standardizált egy főre jutó havi jövedelem (USD-ban)

(6) = A cigány népesség össznépességhez viszonyított aránya

A szegények aránya a különbözőképpen definiált roma csoportokban (%)

	„Mélyszegények” közé tartozik	Legelső jövedelmi decilisbe tartozik
Roma öndefiníció alapján	59,3	37,3
2. kérdőív kérdezőbiztosa szerint „biztosan” roma	55,1	36,9
2. kérdőív kérdezőbiztosa szerint „talán” roma	40,5	31,6
2. kérdőív kérdezőbiztosa szerint „nem roma”	33,8	19,1
1. kérdőív kérdezőbiztosa szerint „talán”, vagy „biztosan” roma	47,0	31,4
Országos átlag	4,2	10,0

A nyugdíjminimum alatti, illetve feletti egy főre jutó jövedelemből élő cigány és nem cigány háztartások egyes jellemzői

	Szegénycsoportok				Együtt
	Mélyszegénységben élő*		Szűkölködő**		
	roma család	nem roma család	roma család	nem roma család	
A háztartás átlagos nagysága (fő)	5,40	4,68	4,44	4,10	4,71
Eltartott gyermekek átlagos száma	2,75	2,53	1,93	1,84	2,32
Van rendszeres munkaviszonyban lévő családtag: a háztartások x százalékában	26,3	31,8	63,2	84,4	51,5
Legalább egy felnőtt munkanélküli: a háztartások x százalékában	41,8	38,8	31,2	7,5	28,2
Van legalább középfokú végzettség- gel rendelkező családtag: a háztartások x százalékában	6,2	24,0	14,6	65,3	31,8
Átlagos egy főre jutó havi jövedelem (Ft)	9 921	10 785	20 621	24 781	16 151
N	194	129	41	199	563

* Mélyszegénységben élők: az egy főre jutó havi jövedelem nem éri el a nyugdíjminimumot.

** Szűkölködők: az egy főre jutó havi jövedelem valamivel a nyugdíjminimum felett van.

Forrás: Az Aktív Társadalom Alapítvány 2000. évi szegényfelvétele.

A segélyre való jogosultság elismerésének etnikai esélyegyenlőtlenségei, a rászorultság azonos mértéke mellett

A település típusa	1000 megfelelő* lakosra számított segélyezett a		Esélyegyenlőtlenség mutatója (A/B)
	nem cigány (A)	cigány(B)	
	népességben		
Község	2014	857	2,4
Város	1019	882	1,2
Budapest	960	620	1,5
Becsült országos	1017	794	1,3

* Nyugdíjminimum alatti havi egy főre jutó jövedelemből élő gyermekes háztartások tagjai.

Forrás: Szalai Júlia számításai a KSH Népeségstudományi Kutatóintézetének továbbvezetett demográfiai adatai, Kertesi Gábornak és Kézdi Gábornak a települések etnikai összetételére vonatkozó számításai, valamint az Aktív Társadalom Alapítvány 2000. évi szegényfelvételének adatai felhasználásával.

A havi jövedelem források szerinti összetétele a szegények háztartásaiban

A háztartás típusa	Munka- végzés- ből	Vállal- kozás- ból	Munka- nélküli ellátás- ból	Társada- lombizto- sítási já- randóság- ból	Se- gély- ből	Egyéb forrás- ból	Havi ház- tartási össz- jövedelem (Ft)	Havi ház- tartási jö- vedelem segélyek nélkül (Ft)	Átlagos egy főre jutó havi jövede- lem (Ft)	Szociális segély egy főre jutó havi összege (Ft)	Szociális se- gély az egy főre jutó jö- vedelem szá- zalkában (%)
	származó jövedelem százaléka a havi háztartási összjövedelemben										
Mélyszegénységben élő roma család	17,4	0,0	6,3	56,4	18,4	1,5	52090	42504	9921	1808	18,2
Mélyszegénységben élő nem roma család	17,3	0,9	8,5	55,7	16,0	1,6	50351	42074	10785	1655	15,3
Szűkölködő roma család	53,6	0,9	5,6	31,8	7,2	0,9	91661	85824	20621	1443	7,0
Szűkölködő nem roma család	60,0	2,2	1,6	30,7	3,7	1,8	96952	93778	24781	817	3,3
Együtt	35,1	1,0	5,1	45,4	11,8	1,6	70430	63834	16151	1396	8,6

Forrás: Az Aktív Társadalom Alapítvány 2000. évi szegényfelvétele.

Az újraelosztás során kifizetésre kerülő pénzbeli jövedelmek összetételének változása, 1991, 1999 (%)

A jövedelmek típusa	1991	1999
Keresetarányos társadalombiztosítási kifizetések (nyugdíjak, táppénz)	71,0	77,5
Jogszabályi megállapítású családtámogatások (anyasági ellátások, családi pótlék)	27,9	15,1
Helyi önkormányzatok pénzbeli segélyei	1,1	7,4
Együtt	100,0	100,0

Forrás: Szalai Júlia számításai a megfelelő évek *Statistikai Évkönyvei* alapján.

A segélyhivatal és a kliensek kapcsolatának hatása az elnyert önkormányzati segély összegére

Hivatali felkeresések gyakorisága	Havi összes segély-folyósítás összege (Ft)	Havi összes segély egy főre jutó összege (Ft)	Segélyezés előtti egy főre jutó jövedelem (Ft)
Ritkán (évi 1–4 alkalom)	1 684	535	10 254
Maximum havonta (évi 5–12 alkalom)	6 139	1829	10 549
Van hónap, amikor többször (évi 13–24 alkalom)	11 917	3472	10 596
Nagyon gyakran (évi 25 alkalomnál több)	18 295	5330	11 464
Átlag	10 180	2985	10 731

Forrás: Az Aktív Társadalom Alapítvány 2000. évi szegényfelvételének intézményi adatai.

Válogatott bibliográfia

Az alábbiakban válogatást adunk olyan publikációkból, amelyek folyóiratunk e számának témáihoz kapcsolódnak

- Andorka R. (1989): Szegénység Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 44/12.
- Andorka R. – Spéder Zs. (1996): Szegénység Magyarországon 1992–1995. *Esély*, 1996/4.
- Bellers, J. (1699): *Tanulmányok a szegényekről, a manufaktúrákról, a kereskedelemről, az ültetvényekről és az erkölcsstelenségekről.*
- BIEN (2001): Basic Income European Network. www.etes.ucl.ac.be/BIEN/Basicdetailedpresent.html
- Bokor Á. (1987): *Szegénység a mai Magyarországon.* Magvető, Budapest.
- Booth, Ch. (1892–1902): *London népének élete és munkája.*
- Burkhauser, R. V. – Duncan, G. (1991): Economic Risk of Gender Roles: Income Loss and Life Events over the Life Course. In: *Social Science Quarterly*, 70.
- Darvas Á. – Tausz K. (szerk.) (2000): *Gyorsjelentés a gyermekszegénységről Magyarországon és Romániában.* Szociális Szakmai Szövetség, Budapest.
- Európai Bizottság (2001): Social Exclusion : Commission Takes First Step Towards EU Poverty Strategy, 2001 október (http://europa.eu.int/comm/employment_social/news/2001/oct/i01-1395_en.html).
- Ferge Zs. (1986): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből.* Magvető, Budapest.
- Ferge Zs. (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek.* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Förster, F. M. – Tóth I. Gy. (2000): *Családi támogatások és gyermekszegénység a kilencvenes években Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban.* A tanulmány a „Child well-being in rich and transition countries” konferenciára készült. p. 28.
- Friedman, M. (1962): *Capitalism and Freedom.* University of Chicago Press, Chicago.
- Gans, H. (1996): From „Underclass” to „Undercaste”: Some Observations about the Future of the Post-industrial Economy and Its Major Victims. In: Mingione, E. (ed.): *Urban Poverty and the Underclass Debate.* Oxford, Blackwell.
- Gordon, D. – Townsend, P. (eds) (2000): *Breadline Britain. The Measurement of Poverty.* The Policy Press, Bristol.
- Graham, H. (1987): Women’s Poverty and Caring. In: Glendining-Millar (ed.): *Women and Poverty in Britain.* Wheaths-heaf Books, Brington.
- Gyáni G. – Kövér Gy. (1998): *Magyarország társadalomtörténete.* Osiris, Budapest.

- Havas G. et al. (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, 1998/3.
- Horváth Á. (1997): Szociális munkások. In: Landau Edit és mtsai (szerk.): *Az államtalanítás dilemmái: munkaerő-piaci kényszerek és választások*. ATA, Budapest.
- Kemény I. ([1970], 1990): A szegénységről. Felszólalás a Magyar Tudományos Akadémián. In: *Szociológiai írások*. Szeged: Replika könyvek.
- Kemény I. (1976): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról (sokszorosított kiadvány), MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt Társadalom*. Kossuth, Budapest.
- KSH (1985): *Data of the 1984 micro census*. KSH, Budapest.
- KSH (1991): *Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1990*. KSH, Budapest.
- KSH (1992a): *Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1991*. KSH, Budapest.
- KSH (1992b): *A nemzetgazdaság munkaerőmérlege*. KSH, Budapest.
- KSH (1994): *Magyar Statisztikai Zsebkönyv '93*. KSH, Budapest.
- KSH (1996): *Magyar Statisztikai Zsebkönyv '95*. KSH, Budapest.
- KSH (1997): *Magyar Statisztikai Zsebkönyv '96*. KSH, Budapest.
- KSH (1998a): *Magyar Statisztikai Zsebkönyv '97*. KSH, Budapest.
- KSH (1998b): *Az időskorú népesség demográfiai jellemzői, egészségi állapota és szociális helyzete*. KSH, Budapest.
- KSH (1998c): *Létminimum 1997*. KSH, Budapest.
- KSH (1999a): *Az önkormányzati segélyezés és a segélyezett háztartások életkörülményei*. KSH, Budapest.
- KSH (1999b): *Létminimum 1998*. KSH, Budapest.
- KSH (2000a): *Létminimum 1999*. KSH, Budapest.
- KSH (2000b): *Magyar Statisztikai Évkönyv*. KSH, Budapest.
- KSH (2000c): *Statistical Pocket-book of Hungary '99*. KSH, Budapest.
- KSH (2001): *Létminimum 2000*. KSH, Budapest.
- Ladányi J. (1996): Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 1996/4.
- Ladányi J. – Szelényi I. (1997): Ki a cigány? *Kritika*, 1997/12.
- Ladányi, J. – Szelényi, I. (2001): The Social Construction of Roma Ethnicity in Bulgaria, Romania and Hungary during Market Transition. *Review of Sociology*, Vol. 7.
- Laky T. (1999): *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Munkaügyi Kutatóintézet, Budapest.
- Lenski, G.E. (1966): *Power and Privilege*. New-York, McGraw-Hill.
- Lukács Gy. R. (1997): A télvári önkormányzat szociális segélyezési rendszerének változása 1991 és 1995 között. In: Landau Edit és mtsai (szerk.): *Az államtalanítás dilemmái: munkaerő-piaci kényszerek és választások*. ATA, Budapest.
- Matolcsy M. (1936): Jövedelemeloszlás Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 1936/5–6.
- McLanahan, S. – Sandefur, G. (1994): *Growing up with a Single Parent. What Hurts, What Helps*.

- Milanovic, B. (1997): *Income, Inequality and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. The World Bank, Washington.
- Mollat, M. (1978): *Les pauvres au Moyen Age*. Hachette, Paris.
- OECD (2001): *Rising to the Global Challenge: Partnership for Reducing World Poverty*, DAC Guidelines. OECD, Paris.
- Országos Nyugdíjbiztosítás Statisztikai Évkönyve 1995. Budapest, 1996.
- Pascal [1660] (1890): *Pascal gondolatai*. Budapest, Franklin Társulat.
- Ringen, S. (1988): A szegénységmérés harmadik stádiuma felé. *Szociológiai Figyelő*, 1988/1.
- Róbert P. (1997): Foglalkozási osztályszerkezet. *Szociológiai Szemle*, 1997/2.
- Rowntree, B. S. (1901): *Poverty. A Study of Town Life*. Macmillan, London.
- S. Molnár E. – Pongrácz T-né – Kamarás F. – Hablicsek L. (1998): Házasságon kívüli szülések. In: *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet jelentései 61*. KSH. Budapest.
- Sajó A. (1996): *Jogosultságok*. Seneca Kiadó – MTA Jogtudományi Intézete, Budapest.
- Sik E. – Tóth I. Gy. (szerk.) (1998): *Zárótanulmány az MHP 6. hullámának eredményeiről*. 1998 február. BKE Szociológia Tanszék – TÁRKI, Budapest.
- Spéder Zs. (1997a): *Relatív előnyök és növekvő különbségek. A nyugdíjasok anyagi jóléti helyzete 1987 és 1996 között Magyarországon*. BKE, Budapest.
- Spéder Zs. (1997b): Szegény nők és férfiak. In: Lévai – Tóth (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők helyzetéről*. TÁRKI, Budapest.
- Spéder Zs. (2000/2001): A szegénység dinamikája Magyarországon. Tények, megközelítések, értekezések. Ph.D. Disszertáció.
- Spéder Zs. – Monostori J. (2001): Mozaikok a gyermekszegénységről. In: *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Kutatási Jelentések 69*. KSH, Budapest.
- Szalai J. (1990): Néhány gondolat a szegénységről és a létminimumról. In: Andorka et. al. (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. TÁRKI, Budapest.
- Szalai J. (1995): A helyi önkormányzatok szociálpolitikájáról. In: Landau Edit és mtsai (szerk.): *Az államtalanítás dilemmái: szociálpolitikai kényszerek és választások*. ATA, Budapest.
- Szalai, J. (1997): Power and Poverty. *Social Research*, Volume 64, No. 4.
- Szalai, J. (1999): Recent Trends in Poverty in Hungary. In: Yogesh Atal (ed.): *Poverty in Transition and Transition in Poverty*. Berghahn Books, Oxford.
- Szalai J. (2000): Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In: Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.): *Cigánynak születni*. Új Mandátum – ATA, Budapest.
- Széman, Zs. (1997): Nongovernmental Organisations and Ageing Societies: the Case of Hungary with a Comparison to Japan. In: Gáthy, V. – Yamaji, M. (eds): *A New Dialogue between Central Europe and Japan*. Institute of Social Conflict Research, HAS – The International Research Center for Japanese Studies, Budapest–Kyoto.
- Széman, Zs. – Harsányi, L. (2000): *Caught in the Net in Hungary and Eastern Europe*, Nonprofit Research Group – Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

- Széman, Zs. – Utasi, Á. (1992): *A Representative Survey on the Pensioners Labour Force*. Manuscript, Budapest.
- Szentes T. (2001): Világméretű egyenlőtlenségek. *INFO-Társadalomtudomány*, 55. szám. 2001. december.
- Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) (1999): *Monitor 1999*. TÁRKI Monitor Jelentések. TÁRKI, Budapest.
- Szívós P. – Tóth I. Gy. (2000a): A háztartások jövedelmi szerkezete, egyenlőtlenségek, szegénység és jóléti támogatások. In: Szívós – Tóth (szerk.): *Növekedés alulnézetben*. TÁRKI, Budapest.
- Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) (2000b): *Növekedés alulnézetben*. TÁRKI, Budapest.
- UNICEF (1994): Crisis in Mortality, Health and Nutrition, Economies in Transition Studies, *Regional Monitoring Report 2*, August.
- UNRISD (2000): *Visible Hands. Taking Responsibility for Social Development*. An UNRISD Report for Geneva 2000, printed in Switzerland.
- Vásárhelyi M. (1995): *Rendszerváltás alulnézetben*. Pesti Szalon, Budapest.
- Weber, M. (1970): *Állam, politika, tudomány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Wilson, W. J. (1987): *The Truly Disadvantaged*. University of Chicago Press, Chicago.
- World Bank (1996) *Poverty and Social Transfers in Hungary*, World Bank, Washington.
- World Bank (2000): *Attacking Poverty*. World Bank, Washington.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
PRESS

Kiadja
az Országgyűlési Könyvtár
az MTA Szociológiai Kutatóintézet
és az MTA VITA Alapítvány
közreműködésével

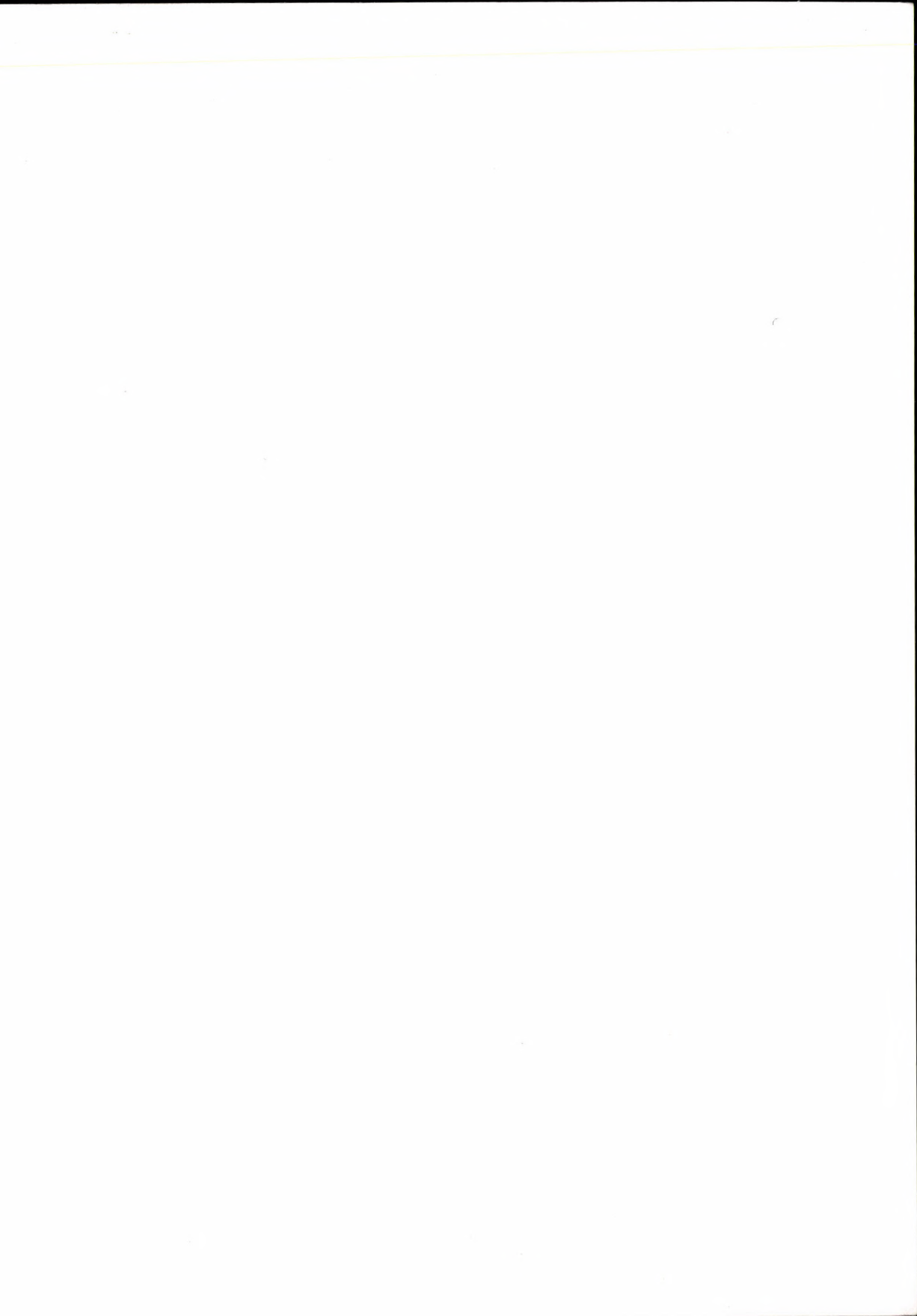
A kiadásért felel:
az Országgyűlési Könyvtár főigazgatója

A szerkesztésért felel: Tamási Péter

HU ISSN 0864-8174

Nagy és Társa (MHSZ) Nyomda és Kiadó Kft., 1102 Budapest, Hölgý u. 50B. Felelős vezetõ: Nagy László

Ára: 300,- Ft áfával

INFO-Társadalomtudomány

1. szám: Válaszúton a magyar társadalom
2. szám: Népbetegségeink? – A társadalmi beilleszkedési zavarok anatómiájához
3. szám: Technikai fejlődésünk útvesztői
4. szám: Egy mítosz és következményei – Az ún. „nem termelő” szféráról
5. szám: Társadalmi rétegződésünk, társadalmi struktúránk
6. szám: Reformgazdaság?
7. szám: A szocializmus sorsfordulói
8. szám: Az új alkotmány elé
9. szám: Meg lehet-e állítani Magyarország népességfogyását?
10. szám: Kisebbségben – A nemzetiségi kérdés margójára
11. szám: Magyarország és a szociálpolitika
12. szám: A hatalomról
13. szám: Településeink, válságos régióink és az önkormányzatok
14. szám: Az átmenet időszaka Közép- és Kelet-Európában
15. szám: Külgazdaság: a magyar gazdaság megváltója?
16. szám: Bűnözés és társadalom
17. szám: Vallás – egyházak – társadalom
18. szám: Oktatás – változás
19. szám: A magyar falu a változások sodrában
20. szám: Magyarország a világgazdaság rendszerében
21. szám: Környezeti problémák – társadalmi változások
22. szám: Választások
23. szám: A munkanélküliség Magyarországon
24. szám: Biztonságpolitika és a hadsereg Magyarországon
25. szám: Idegengyűlölet, másság, tolerancia
26. szám: Az ifjúság helyzetéről
27. szám: Az európai integráció és Magyarország
28. szám: Változások a magyar társadalomban a rendszerátalakulás után
29. szám: Az átmenet mérlege a „visegrádi országokban”
30. szám: A változó család
31. szám: A „rendszer váltó” közigazgatás
32. szám: Nőtudomány
33. szám: A feketegazdaság: a piacgazdaság kísérőjelensége
34. szám: Az államháztartás reformjáról
35. szám: Kommunikáció – média – közvélemény
36. szám: Az átalakuló magyar mezőgazdaság
37. szám: A szociális ellátórendszer reformjáról
38. szám: Az információs társadalomról
39. szám: Értékváltozások
40. szám: Az egészség értéke
41. szám: A földkérdésről
42. szám: A kibontakozó nonprofit szektor
43. szám: Az infrastruktúráról
44. szám: A régiókról
45. szám: Az államháztartási és költségvetési reformokról
46. szám: Külgazdasági egyensúlyunk
47. szám: Parlamentarizmus Közép- és Nyugat-Európában
48. szám: A tudomány Magyarországon
49. szám: A magyar felsőoktatás
50. szám: Életünk minősége
51. szám: A magyar tudományosság helyzete a környező országokban
52. szám: Környezetvédelmi kihívások
53. szám: Az információs társadalom dilemmái